

OBRAMBENI ZID

- kasna antika
- predromanika

BIZANTSKA KATEDRALA

- izvorna bazilika
- predromaničke interpolacije
- roman. nadogradnja i redukcija
- memorija – krstionica – kapela
- kasniji predromanički objekt

ROMANIČKA KATEDRALA

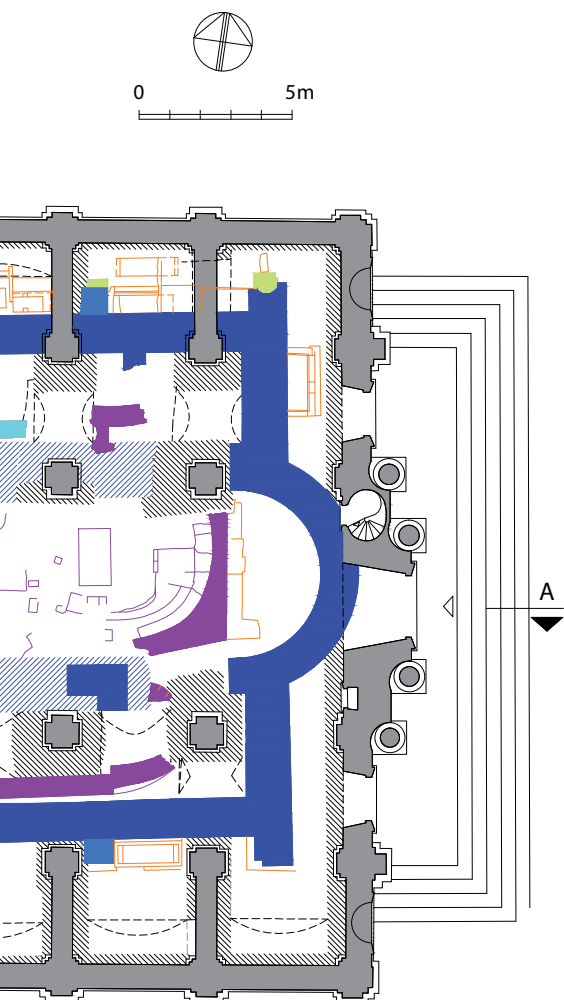
- izvorna bazilika
- nosači dograđenih galerija
- temelji ispod arkatura romaničke katedrale
- temelj gotičkog zvonika-krstionice
- prethodni temelj
- ostatci gotičke sakristije
- temelji

BAROKNA KATEDRALA

- crkva
- ▨ temelji
- razuporni temeljni lukovi
- vremenski neobrađeno

Arhitektura starih katedrala

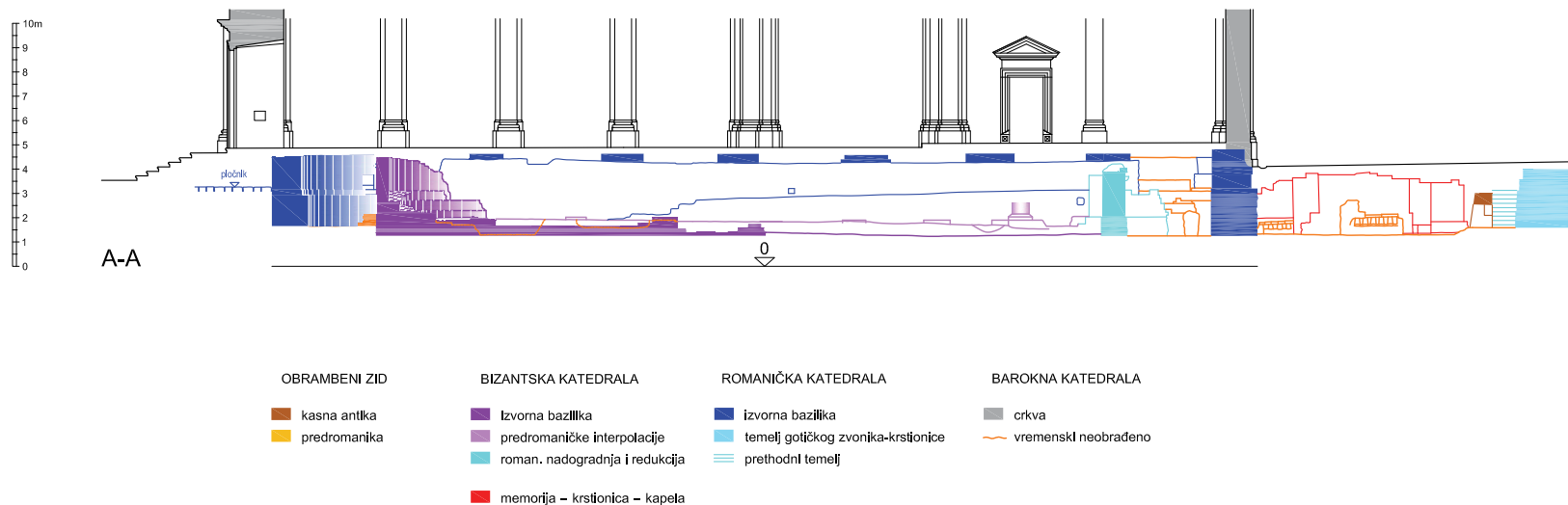
Danko Zelić

Katedrala i Bunićeva poljana, shematski prikaz slijeda gradnje arhitektonskih struktura otkrivenih arheološkim istraživanjima i njihovog odnosa s baroknom katedralom, tlocrt (interpretacija nalaza Josip Stošić)

Dubrovačka stolna crkva sv. Marije Velike podignuta je između 1671. i 1713. godine na mjestu srušene srednjovjekovne katedrale, monumentalnoga romaničkog zdanja kojemu, prema sudu starijih dubrovačkih pisaca, nije bilo premca »u cijelom Iliriku«. Romanička je prvostolnica zamijenila još stariju građevinu, čiji su ostatci pronađeni u arheološkim istraživanjima osamdesetih godina 20. stoljeća. O tom zdanju u lokalnim povijesnim predajama, tzv. kronikama i analima,¹ nije sačuvan spomen. Prema dubrovačkim ljetopisima, crkva sv. Marije Velike »nova« je građevina, podignuta u 12. stoljeću. Budući da nije bilo prijeporno da su dubrovački prelati, poglavari zajednice koja je naslijedila kanoantičku Epidaursku biskupiju, tada već stoljećima boravili u Dubrovniku, uloga »katedrale prije Katedrale« u novijoj dubrovačkoj historiografskoj tradiciji pridavana je crkvi sv. Petra Velikog² ili, glasovitij po mnoštvu svetačkih moći, crkvi sv. Stjepana,³ mjestu ukopa gotovo svih dubrovačkih nadbiskupa iz 11. stoljeća.

U opsežnom korpusu tekstova dubrovačke historiografije naći će se, doduše tek na dva mjesta, i zapisi o tome da je crkva sv. Marije Velike postojala i prije 12. stoljeća. U najstarijem sačuvanom djelu, Milecijevoj kronici u stihovima,⁴ stoji da su 1012. godine u hram sv. Marije (*in aede Sancte Marie, Domini Genetricis*) svečano prenesene moći svetih Zenobija i Zenobije.⁵ Pišući u svojoj povijesti Dubrovačke metropolije o početcima katedrale srušene u potresu 1667. godine, povjesničar Serafin Cerva u 18. stoljeću ustvrdio je

kako su krajem 12. stoljeća »položeni temelji veće i ljepše crkve na mjestu na kojem se nalazila stara crkva posvećena sv. Mariji«. ⁶

Arheološka istraživanja ispod katedrale, potaknuta nužnošću konstruktivne sanacije građevine poslije potresa 1979. godine, započela su 1981. godine. Vodio ih je povjesničar umjetnosti Josip Stošić, a u njima su sudjelovali arheolog Ivica Žile i arhitekt Ivan Tenšek. Nalaze je fotografski dokumentirao Krešimir Tadić, a numizmatički materijal obradio je Ivan Mirnik. Istraživanja su se proširila i na prostor ispod Bunićeve poljane i potrajala su do 1987. godine. Istražena je površina od oko 1200 m² (750 m² ispod današnje katedrale i 450 m² ispod Bunićeve poljane), a uz očekivane ostatke sklopa romaničke katedrale – temelje zdanja nestaloga u potresu 1667. godine i njezinoga nedovršenog zvonika-krstionice, srušenoga u 19. stoljeću – na lokalitetu su otkriveni i impozantni ostatci starijih, dotad nepoznatih građevina: troapsidalne bizantske bazilike, četverolisne memorije i kasnoantičkoga obrambenog zida. Prema riječima voditelja istraživanja, iskopano je i »500 većih i na tisuće manjih ulomaka arhitektonske plastike, kamenog namještaja i skulptura iz svih razdoblja, od kasne antike do baroka, tisuće fragmenata fresaka, više od 700 komada novca iz vremena od 3. stoljeća pr. n. e. do 17. stoljeća n. e., te stotinjak drugih predmeta«. ⁷

Rezultati istraživanja cjelovitije su prikazani u nekoliko znanstvenih tekstova sumarnog karaktera, pretežito usmjerenih na opisivanje i interpretaciju pronađenih arhitektonskih struktura, ⁸ a – izuzmemo li numizmatičke nalaze i predromaničku kamenu plastiku ⁹ – opsežan arheološki materijal do danas nije u cijelosti obrađen niti publiciran.

Crkvu koja je prethodila romaničkoj katedrali u ovom tekstu zvat ćemo, suglasno s interpretacijom njezinoga istraživača Josipa Stošića, *bizantskom bazilikom*, polazeći od njegova tumačenja da je posrijedi ranosrednjovjekovna građevina koja vremenom i okolnostima nastanka te oblikovnim obilježjima pripada sredjobizantskom graditeljstvu. ¹⁰

Katedrala i Bunićeva poljana, shematski prikaz slijeda gradnje arhitektonskih struktura otkrivenih arheološkim istraživanjima i njihovog odnosa s baroknom katedralom, uzdužni presjek s pogledom prema jugu (interpretacija nalaza Josip Stošić)

Sklop najstarije katedrale

Kasnoantički zid

Najstarija je arhitektonska struktura na istraženom prostoru zid koji se, ispod današnje Bunićeve poljane, protezao dijagonalno u odnosu na pročelje bizantske bazilike. Otkriven u duljini od tridesetak metara i prema načinu građenja datiran u kasnoantičko doba, odnosno u 5./6. stoljeće, prepoznat je kao dio fortifikacije – kasnoantičkog kaštela – unutar koje će nastati katedralni sklop. U ranosrednjovjekovnom vremenu zid je ojačan, tj. dograđen; njegovo zapadno lice, raščlanjeno lezenama, pokazuje karakterističnu predromaničku tehniku gradnje.

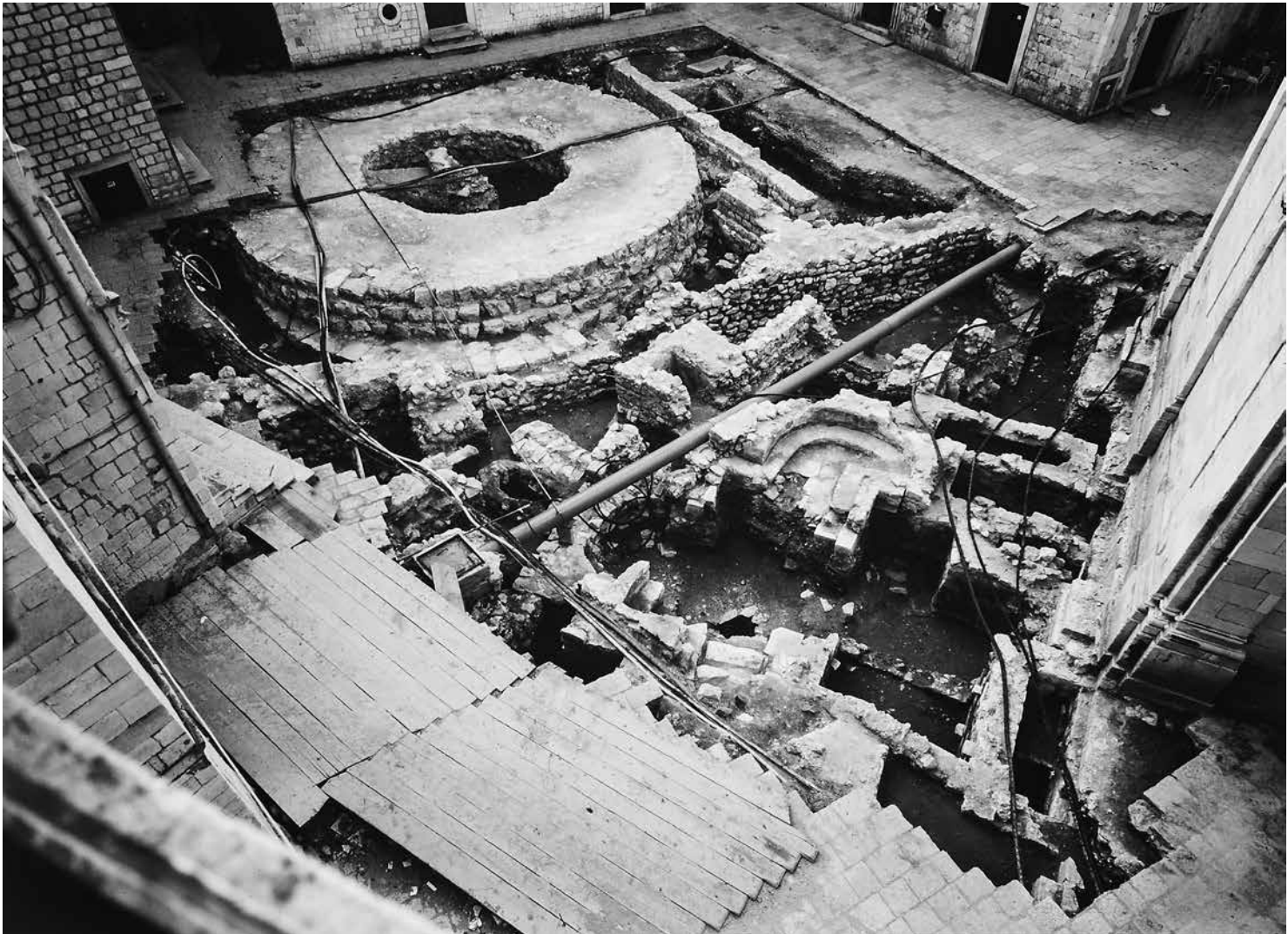
Četverolisna memorija

Na prostoru između kasnoantičkog zida i bazilike, također ispod Bunićeve poljane, otkriveni su ostatci četverolisne građevine, tlocrta upisanoga u kvadrat, sa stranicama duljine od oko 8,5 metara. Njezin središnji prostor, kvadratičnog tlocrta, bio je okružen s četiri iznutra polukružne, a izvana pravokutne apsidalne niše. Osim brojnih grobova koji su je okruživali, na zaključak da je posrijedi *memorija* podignuta nad grobom s relikvijama nekog sveca upućivao je njezin karakteristični arhitektonski oblik, u tradiciji ranokršćanskih zdanja iste namjene. Memorija je, međutim, budući da je temeljena na manjoj dubini od bazilike, datirana u kasnije, ranosrednjovjekovno razdoblje. Premda joj sačuvani ostatci ne dosežu do visine na kojoj su se nalazili otvori, građevina je nedvojbeno bila jednako orijentirana kao i bazilika: ulaz joj je bio na zapadu, a pred njezinom istočnom apsidom pronađeni su tragovi oltarne ograde. U unutrašnjosti su otkriveni i tragovi zdenca; na temelju toga i utvrđenoga dugotrajnijeg prijekida u višestoljetnom kontinuitetu pokapanja na okolnom prostoru, zaključeno je da je pretvorena u krstionicu, da bi nakon stanovitog vremena – kako pokazuje nastavak ukopavanja, odnosno novi horizont grobova – bila vraćena prvotnoj namjeni.

Bizantska bazilika

Bizantska bazilika, starija od dvije građevine pronađene u podzemlju barokne katedrale, bila je trobrodna troapsidalna građevina monumentalnih dimenzija (duljine oko 31 m i širine nešto manje od 16 m), razmjerno prostranoga glavnog broda i uskih bočnih brodova. Svetišta okrenutoga prema istoku, bila je orijentirana obrnuto od današnjeg zdanja. Središnji brod bio je zaključen širokom, iznutra polukružnom, izvana trapezastom apsidom, a bočni brodovi pastoforijama pravokutnog tlocrta s manjim, iznutra i izvana polukružnim apsidama.¹¹

Glavno pročelje, čiji su tragovi nestali u kasnijim građevinskim zahvatima, bilo joj je na zapadnoj strani. Budući da se podnica bazilike nalazi oko 3 m ispod razine poda romaničke i barokne crkve, do te visine dosežu i najbolje sačuvani dijelovi njezine arhitek-

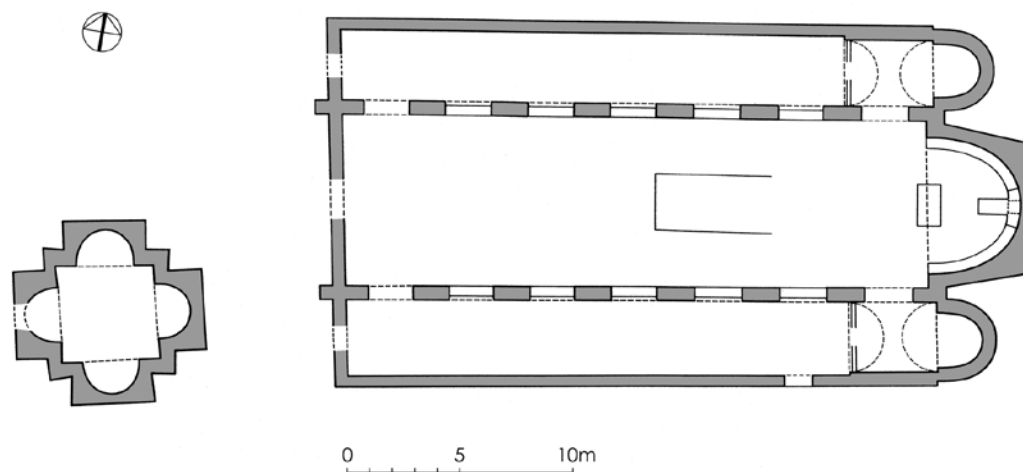
tonske strukture – južni perimetralni zid, dijelovi arkature između glavnoga i sjevernoga bočnog broda, te dijelovi središnje apside i bočnih apsida.

Glavni brod je od bočnih brodova dijelilo šest pari masivnih zidanih nosača izduženoga pravokutnog presjeka. Od sedam visokih lučno završenih arkadnih otvora, pet ih je u donjem dijelu bilo zatvoreno punim zidanim parapetima; prostori glavnog broda i bočnih brodova bili su povezani samo dvama otvorima uz glavno, zapadno, pročelje, a analogni par otvora na suprotnom, istočnom dijelu crkve omogućavao je komunikaciju između pastoforija i svetišta. Crkva je imala otvoreno krovište drvene konstrukcije; nadsvođene su bile samo pastoforije (bačvastim svodovima) i apside (polukalotama).

Prema analogijama s građevinama tog tipa, pretpostavljeno je da je bizantska bazilika pred zapadnim pročeljem imala natkriveno predvorje – narteks – od kojega, međutim, nisu sačuvani nikakvi arheološki tragovi. Od tri pretpostavljena ulaza u crkvu pouzdano je utvrđen samo položaj vrata na istočnom dijelu južnog pročelja.

U unutrašnjosti su, na spoju između glavnog broda i apsida, pronađeni ostatci podnožja masivnoga zidanog oltara. Pred oltarom su identificirani ostatci beme – povišenog dijela prostora svetišta prvotne crkve – pred kojom je razmjerno velika pravokutna te-

Bunićeva poljana tijekom istraživanja: ostatci četverolisne memorije (podno apsida barokne katedrale), kasnoantičkog zida i cilindrične supstrukcije gotičkog zvonika-krstionice

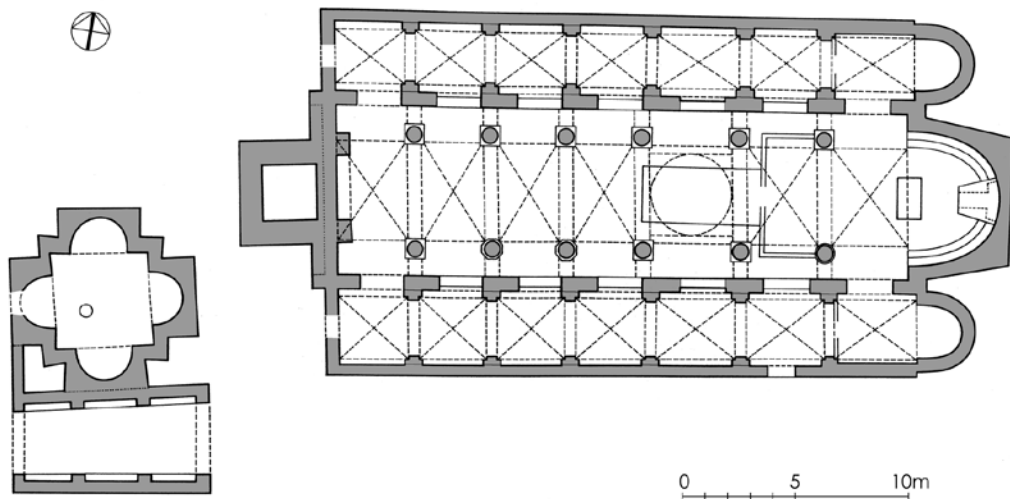

meljna struktura, interpretirana kao ostatak ambona (uzdignutog postolja za propovijed i čitanje evanđelja) ili *cele*, podzemne komore u kojoj su bile ukopane relikvije. Uz središnji dio luka apside nalazila se izvorno samo niska katedra, potom je duž cijelog zida načinjena subselija (klupa za svećenstvo), a katedra je povećana i povišena.

Ostatci kamenog namještaja pronađeni u unutrašnjosti bizantske bazilike najvećim su dijelom fragmenti njezinih liturgijskih instalacija, mahom pilastara, greda, pluteja i zabata ukrašenih kamenih pregrada koje su glavni brod razdvajale od svetišta, odnosno bočne brodove od pastoforija, te dijelovi ciborija koji se uzdizao nad glavnim oltarom. Zajedno s ostacima tranzena (kamenih rešetaka prozorskih otvora), okvira vrata i s većim brojem sitnijih sličnih nalaza neodredive pripadnosti, svi ti ulomci pripadaju razdoblju predromanike, a prema dominantnom postupku ukrašavanja ubrajaju se u korpus pleterne skulpture. Identifikacija i povezivanje nalaza otežani su zbog činjenice da su prilično oštećeni; glavnina ih je pronađena u nasipu otpadnog materijala, kojim je ispunjen volumen bizantske bazilike kada se gradila romanička crkva, a dijelom su i sekundarno upotrijebljeni kao građa njezinih temelja.¹² U cjelini, kameni fragmenti skulpturalne opreme prve katedrale uklapaju se u opću sliku razvoja pleterne skulpture na širem južnojadranskom području, pokazujući prilično velik vremenski i oblikovni raspon, i u odnosu na ukrasne motive i u odnosu na fakturu i kvalitetu klesanja. Okvirno su podijeljeni na dvije skupine i povezani s dvije faze opremanja prostora unutrašnjosti. Starija skupina fragmenata, datiranih u početak 9. stoljeća, ostatci su prvotnoga kamenog namještaja bizantske bazilike.¹³

Bizantska je bazilika u dva navrata podvrgnuta opsežnijim pregradnjama. U prvom od tih zahvata u prostor glavnog broda interpoliran je novi sustav nosača s ciljem da se omogući gradnja svodovlja i kupole. Dva niza od po šest stupova nosila su arkade na koje su oslonjeni križni svodovi. Isti je tip nadsvođenja izveden i nad bočnim brodovima, na što upućuju tragovi pilastara T-presjeka prislonjenih uz unutarnje lice južnoga bočnog zida i uz južnu stranu sjevernog zida bazilike. Nešto veći razmak između drugog i trećeg para novopostavljenih stupova, gledajući od svetišta, pokazuje da je nad tim travejem, dakle nad trećim poljem od istoka, podignuta kupola.

S pregradnjom su dovedene u vezu promjene u unutrašnjosti građevine, potaknute novim zahtjevima ili evolucijom liturgijske prakse, ali i dignitarija katedrale čije je značenje poraslo potkraj 10. stoljeća dizanjem Dubrovačke biskupije na rang nadbiskupije.

Bema je pomaknuta nešto zapadnije, tj. dublje u prostor glavnog broda, do drugog para novopostavljenih stupova, a dva otvora između starijih zidanih nosača u polju s kupolom u cijeloj su visini zazidana i ispred njih su u prostoru glavnog broda postavljene propovjedaonice na stupovima, na što upućuju sačuvani tragovi stuba. U dnu apside uspostavljena je nova subselija, na dvije razine, a katedra je ponovo, po treći put, proširena i povišena. S opisanim preustrojem povezuje se i mlađa skupina fragmenata pleterne skulpture, zrelopredromaničkih stilskih obilježja, datirana poslije sredine 11. stoljeća, točnije poslije crkvenog raskola 1054. godine.¹⁴ Tom vremenu pripada i nekoliko fragmenata s uklesanim slovima, jamačno dijelova greda oltarnih pregrada.¹⁵

Drugi, posljednji veći arhitektonski zahvat na bizantskoj bazilici bio je preoblikovanje njezinoga zapadnog dijela. Zid zapadnog pročelja u širini glavnog broda je ojačan, a u sredini mu je prigraden masivan zvonik. Prema tehnici gradnje, odnosno strukturi sačuvanih dijelova zidnih ploha, taj je zahvat datiran u razdoblje rane romanike.

Enigma prve katedrale

Još u tijeku istraživanja najstariji sloj nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane potaknuo je brojna pitanja. Kada je podignuto bazilikalno zdanje koje je prethodilo romaničkoj katedrali? Je li posrijedi prva monumentalna sakralna građevina na tome mjestu ili se na njezinome mjestu nalazila neka još starija građevina, čemu bi u prilog možda govorili otprije poznati kameni fragmenti kasnoantičke monumentalne arhitekture? Koja je bila izvorna namjena prvog zdanja? Je li ono građeno kao katedrala ili je katedralom postalo?

Svi pokušaji da se odgovori na sva ta pitanja uključivali su i ponovna promišljanja o najstarijoj povijesti grada, odnosno o mogućim povijesnim kontekstima u kojima je moglo doći do gradnje tako monumentalnog zdanja. Sagledavajući nove arheološke podatke u svjetlu ponovno sistematiziranoga starijeg materijala i pokazateljâ, koje su u međuvremenu iznjedrila i druga arheološka istraživanja na prostoru povijesne jezgre osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća,¹⁶ glavnina istraživača još se tijekom istraživanja izjasnila

Bizantska bazilika nakon pregradnje, tlocrt (interpretacija Josip Stošić)

Glavni brod bizantske bazilike s ostacima glavne apside, pogled sa zapada

u prilog tezi da je odlučujuće impulse procesu prerastanja naselja u grad – čemu je, daka-ko, postojanje katedrale *conditio sine qua non* – donijelo razdoblje vladanja Justinijana, bizantskog cara od 527. do 565. godine.¹⁷

I sâm voditelj istraživanja u preliminarnim je priopćenjima o novootkrivenoj bazi-lici govorio kao o kasnoantičkoj/ranobizantskoj građevini da bi se, kako su istraživanja odmicala, odlučio za kasniju dataciju, ističući da bazilika svojim svojstvima odudara od uobičajenih parametara monumentalne sakralne arhitekture Justinijanova doba na našoj obali.¹⁸ Prije svega, upozorio je na zbir njezinih strukturalnih obilježja – trobrodnost, masivne zidane nosače, troapsidalan zaključak, trapezastu glavnu apsidu, pravokutne pa-stoforije s polukružnim apsidama – kojemu se analogije nalaze tek među spomenicima kasnijih stoljeća, a potom na skroman sustav dekoracije interijera, u kojem su dominantnu

ulogu imali zidni oslici. Kao osobito indikativno, istaknut je izostanak kasnoantičke, odnosno paleobizantske kamene plastike;¹⁹ ostatci kamene opreme, pronađeni u istraživanjima, pripadaju ranosrednjovjekovnom razdoblju i predromaničkih su stilskih obilježja. Nadalje, ustanovljeno je da je, za razliku od građevina Justinijanova doba projektiranih u mjernom sustavu zasnovanom na duljini stope od 31,5 cm, dubrovačka bazilika projektirana u sustavu u kojem je osnovna jedinica stopa od 33 cm. Na posljetku, protiv datacije prvotnog zdanja u ranobizantsko razdoblje govori i krivulja vremenske distribucije numizmatičkog materijala s lokaliteta, koja pokazuje sasvim izvjestan pad broja nalaza za razdoblje od kraja 4. do 8. stoljeća.²⁰

Vraćajući se u nekoliko navrata na pitanje datacije bizantske bazilike, njezin istraživač zapravo nije dao definitivni odgovor. Otklonivši, kako je naznačeno, pomisao da je građena u Justinijanovu razdoblju, u prvom je izvješću ustvrdio da katedrala nije podignuta prije sredine 7. ni poslije sredine 9. stoljeća, kao i to da »na području rasprostranjenosti bizantske umjetnosti nije poznata niti jedna bazilikalna građevina koja se može pouzdano datirati u to doba.«²¹ Razmatrajući odnos između bazilike i četverolisne memorije, kao vjerojatniji datum podizanja bazilike predložio je početak 9. stoljeća.²² U drugom je izvješću o rezultatima istraživanja naznačeni vremenski raspon gradnje bazilike sužen na 7. i 8. stoljeće, s napomenom da je datacija u 8. stoljeće vjerojatnija.²³

Prva pregradnja bizantske crkve – uspostava novog sustava nosača, gradnja svodova i kupole – okarakterizirana je u izvješćima kao zahvat zreloga predromaničkog razdoblja. Budući da se kupola dizala nad mjestom na kojem je, prihvatila li se jedno od dva predložena tumačenja, bila cela s relikvijama, kao mogući »povod« cijelomu kompleksnom zahvatu istaknut je prijenos relikvija sv. Zenobija i sv. Zenobije u katedralu, događaj koji se, prema Milecijevoj kronici, odigrao 1012. godine, ne isključujući pritom pomisao da je pregradnja izvedena ranije, u prigodi nekoga drugog (nezabilježenog) prijenosa svetačkih relikvija u katedralu, možda čak iz četverolisne memorije pred njezinim pročeljem.²⁴ U drugom izvješću istraživač se izriječkom priklonio ranijoj dataciji prve pregradnje bizantske bazilike – sredini 10. stoljeća.²⁵

Kao katedralna crkva, bizantska je bazilika ostala u funkciji do početka tridesetih godina 12. stoljeća; nadbiskup Gerard, posljednji dubrovački prelat koji je u njoj pokopan, preminuo je 1132. godine. Budući da je u istraživanjima pronađen Gerardov nadgrobni natpis dovoljno čvrst kronološki oslonac (*terminus post quem*) za preciziranje posljednje etape postojanja crkve, taj Stošićev zaključak nitko nije niti pokušavao osporiti.

O najstarijoj su dubrovačkoj katedrali, međutim, u stručnoj literaturi od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća naovamo iznesena (ili prenesena) stajališta koja donekle odstupaju od Stošićevih tumačenja, ali i takva koja ih u cijelosti pobijaju. Među onima koji ne dovode u pitanje njegovu interpretaciju pronađenih arhitektonskih struktura dvije su skupine istraživača: jedni misle da je Stošićevoj bizantskoj bazilici *in situ* prethodila neka još starija monumentalna crkva iz 6. stoljeća, a drugi se zalažu za pomicanje njezine datacije u 6. stoljeće; u oba slučaja, dakako, njezina se gradnja smješta unutar političkih i kulturno-povijesnih okvira Justinijanova doba. Treće ponuđeno rješenje smješta bizantsku baziliku u stoljeće poslije Justinijana (550.–650.), uz inzistiranje na odrednici *kasnoantički* kao polazištu za sagledavanje spomenikâ i slijeda zbivanja na lokalitetu. Na posljetku, iznesena je i teza da bizantska bazilika, u obliku u kojem ju je rekonstruirao Stošić, nije ni postojala, odnosno da je katedrala koja je prethodila romaničkoj katedrali izgrađena u 11. stoljeću, produljivanjem i proširivanjem manje crkve centralnog tlocrta s kupolom, podignute na tome mjestu u drugoj polovini 10. stoljeća.

Zagovornici teze da je bazilici koju Stošić tumači kao srednjobizantsku morala prethoditi starija neidentificirana bazilika iz 6. stoljeća²⁶ polaze od pretpostavke da su toj građevini pripadali na samom lokalitetu i na širem prostoru povijesne jezgre Dubrovnika pronađeni kamena baza, fragmenti pet velikih i jednoga manjeg kasnoantičkog stupa,²⁷ te tri mramorna ranokršćanska, tzv. korintska kapitela.²⁸ Premda su dva od tri spomenuta kapitela i jedan od pet fragmenata stupova pronađeni u baroknoj katedrali, sekundarno upotrijebljeni kao dijelovi konstrukcije njezinoga glavnog oltara, nema pouzdanih pokazatelja koji ih povezuju sa starijim slojevima toga, ali ni drugih lokaliteta. Već pri njihovoj objavi 1959. godine, kada, doduše, o nekoj kasnoantičkoj monumentalnoj građevini u Dubrovniku nije bilo govora, pomišljalo se da su doneseni iz obližnjeg Cavtata,²⁹ najvažnijega antičkog i kasnoantičkoga urbanog središta na prostoru između Neretve i Boke. U rekonstrukciji najstarijeg zdanja, koju je ponudio Stošić, za te kasnoantičke/ranokršćanske elemente nema mjesta. Ako su pripadali građevini koja se nekoć nalazila na mjestu katedrale, tada to nije bizantska bazilika sa zidanim nosačima koju je otkrio Stošić, nego su eventualno u nju uneseni u vremenu njezine prve pregradnje;³⁰ dokaz tome bila bi i spomenuta kamena baza, sačuvana *in situ*, kao podnožje najzapadnijega stupa u južnom nizu stupova interpolirane arkade.

Teza o Stošićevoj bazilici sa zidanim nosačima kao građevini justinijanskog razdoblja³¹ zasniva se – osim na spoznajama o snažnom, a u međuvremenu sve bolje potvrđenom,³² kasnoantičkom spomeničkom sloju Grada³³ – na argumentima o povijesnom kontekstu. Pomisao da je upravo 6. stoljeće bilo vrijeme u kojem se odigrao prijenos biskupskog sjedišta iz Epidaura u Dubrovnik, što je, dakako, impliciralo da je tada podignuta i prva katedrala, logično se, naime, uklapa u predodžbe o općenitoj dinamici povijesnih zbivanja i graditeljstva na južnojadranskom prostoru u razdobljima kasne antike i ranoga srednjeg vijeka.³⁴ Ističući važnost novootkrivene monumentalne građevine

Glavni brod bizantske bazilike s interpoliranom južnom kolonadom i ostatkom zvonika između temeljnih traka arkatura romaničke bazilike, pogled s istoka

za spoznavanje početaka srednjovjekovnog grada, zagovornici te ideje nisu se, međutim, upuštali u razmatranja o slijedu izgradnje na lokalitetu, kao ni odnosu između bazilike i drugih otkrivenih struktura – kasnoantičkog zida i četverolisne memorije.

Nastojanje za cjelovitijim sagledavanjem prošlosti lokaliteta iznjedrilo je tezu koja se od prethodno iznesenih ne razlikuje toliko prijedlogom datacije sklopa (u nešto kasnije vrijeme) koliko tumačenjem odnosa između njegovih pojedinih dijelova.³⁵ Najstariji sloj grobova koji okružuju četverolisnu memoriju prema karakterističnom načinu pokapanja u komore od rimske opeke datiran je u kasnu antiku, s jasnim paralelama na tlu Dalmacije između 4. i 7. stoljeća. Iz toga je proizašao i prijedlog drukčije relativne kronologije izgradnje na lokalitetu; prva kulturna građevina na istraženom prostoru bila bi memorija, podignuta prije bazilike, čiji je postanak, na temelju analogija s pouzdano datiranim spomenicima crkvenog graditeljstva na širem mediteranskom prostoru iz vremenskog obzora 6. i 7. stoljeća, smješten u vrijeme između 550. i 650. godine. Postavljeno je (ponovo) i pitanje izvorne namjene prve crkve.³⁶

U oprjeci sa svim iznesenim stajalištima stoji hipoteza da je prva građevina na mjestu današnje katedrale bila manja crkva centralnog tlocrta s kupolom, podignuta u drugoj polovini 10. stoljeća, a potom u 11. stoljeću produljena, proširena i uzdignuta u rang katedralne crkve.³⁷ Za razliku od prethodno iznesenih mišljenja, čiji zagovornici ne samo da ne dovode u pitanje kontinuitet titulara – Uznesenja Blažene Djevice Marije – nego posvetu Bogorodici ističu kao jedan od ključnih argumenata u prilog ranom datiranju crkve,³⁸ građevina koja je identificirana kao prethodnica katedrale povezana je s pisanjem dubrovačkih ljetopisaca o počecima kulta sv. Vlaha i gradnji prve crkve gradskog zaštitnika. Premda nije prijeporno da se prva crkva sv. Vlaha nalazila na posve drugome mjestu u gradu (kod zapadnog ulaza, na mjestu kule Puncijela),³⁹ zaključeno je kako su pod katedralom otkriveni upravo njezini ostatci, a od ljetopisaca je, kao vjerodostojan podatak, preuzet i datum njezine gradnje – 971./972. godina. Nadalje, ostatci zvonika u osi zapadnog pročelja, datirani u ranoromaničko vrijeme, očitani su kao građevina podignuta uz četverolisnu memoriju, dakako, prije produljenja »prve crkve sv. Vlaha«, i interpretirani kao kula o kojoj ljetopisci pišu da je izgrađena uz crkvu sv. Vlaha iste 972. godine, da bi postala boravištem kneza!⁴⁰ Ne ulazeći u raspravu o tumačenju ostataka arhitekture, treba reći da je hipoteza o prvoj crkvi sv. Vlaha kao prethodnici katedrale i kneževoj kuli, građenima 971./972. godine, rezultat iščitavanja starijih djela lokalne historiografije i odbačivanja navoda koji izloženim stajalištima prema mišljenju autora ne proturječe (ali im, valja istaknuti, niti ne govore u prilog). Kao povijesne »činjenice« pritom se promoviraju pretpostavke koje stoje u oprjeci ne samo s rezultatima novije kritičke historiografije nego dobrim dijelom i s navodima u ljetopisima na kojima se i same zasnivaju.

Prva dubrovačka katedrala u svojem vremenu i prostoru

Otkriće najstarijega episkopalnog sklopa u Dubrovniku, poglavito monumentalne bizantske bazilike, iznimno je važan doprinos dubrovačkoj, južnojadranskoj i hrvatskoj povijesnomjetničkoj baštini. Posrijedi je, s obzirom na vrijeme i mjesto nastanka, nedvojbeno

jedinstven spomenik monumentalnoga sakralnog graditeljstva. Prema mišljenju Josipa Stošića, ona je važna za tumačenje geneze niza karakterističnih predromaničkih i ranoromaničkih trotravejnih crkava s kupolom na sredini krova, u našoj povijesnoumjetničkoj znanosti okupljenih u koherentnu skupinu nazvanu crkvama južnodalmatinskoga kupolnog tipa. Tim je građevinama s bizantskom bazilikom (dakako, poslije njezine prve pregradnje) zajednički način izvedbe kupole koju je Stošić nazvao »kupolom nad četvrtastim tijelom« ili »lebdećom kupolom«. Za razliku od konvencionalnih rješenja, u kojima je težina kupole oslonjena na pandantive ili na trompe, kupole crkava južnodalmatinskog tipa počivaju na poprječnim lukovima konstruiranima između pojasnica uzdužnoga bačvastog svoda crkve. Osim konstrukcije kupole, i prostorna je shema tih građevina, nastalih u rasponu između 9. i 12. stoljeća, prema Stošiću, s velikom vjerojatnošću preuzeta upravo od dubrovačke katedrale. U novijim je istraživanjima, međutim, upozoreno na primarnu vezanost tih rješenja s kasnoantičkom baštinom, potvrđenu i adaptacijama kasnoantičkih zdanja, odnosno, da su i trotravejne crkvice s kupolom i projekt pregradnje dubrovačke katedrale dijelili iste, kasnoantičke ishodišne koncepcije.⁴¹ Analize predromaničke skulpturalne opreme prvostolnice pokazale su, također, kako su ukrasni motivi i tehnike izvedbe njezinoga kamenog namještaja jasno vezani uz liturgijsku opremu i arhitektonsku plastiku istodobnih crkvenih građevina na širem dubrovačkom području,⁴² što je potvrdilo već prije iznesenu pretpostavku o postojanju jake središnje kiparske radionice, zacijelo u Dubrovniku.⁴³

Bizantska bazilika u Dubrovniku svojim je dimenzijama, kako je s pravom primijećeno, ravna velikim ranokršćanskim bazilikama u najvažnijim gradskim središtima na istočnoj obali Jadrana – Puli, Poreču, Zadru, Saloni.⁴⁴ S obzirom na njezino mjesto u prostoru grada, treba upozoriti da se nalazila izvan pojasa zidina koje su okruživale najstariji utvrđeni dio naselja – buduće seksterije Kaštel, Sv. Petar i Pustijernu (pridodanu u trećem proširenju, kako se općenito razumijeva ono što je o rastu grada zabilježeno u djelu Konstantina Porfirogeneta). Crkva je, međutim, podignuta unutar izdvojene fortifikacije – kasnoantičkog kaštela, čiji je zapadni obrambeni zid, zajedno s četverolisnom memorijom pred zapadnim pročeljem bazilike, ostao stajati tijekom cijelog razdoblja njezinoga postojanja, a tehnikom gradnje srodan zid, čiji su ostatci pronađeni ispod crkve sv. Bartula (izvorno sv. Kuzme i Damjana),⁴⁵ zacijelo je bio dio iste, kasnoantičke, fortifikacije. Zaokruživanjem jedinstvenog sustava obrane grada u 13. stoljeću, zid nasuprot pročelju katedrale izgubio je svoju prvotnu svrhu, pa su uz njegovu vanjsku, zapadnu stranu prigradene srednjovjekovne kuće. Kasnoantički zid nedvojbeno je bio i jedan od najstarijih »gradotvornih« objekata u povijesnoj jezgri Dubrovnika. Njegov je smjer odredio orijentaciju u 13. stoljeću uspostavljene urbanističke matrice, odnosno smjerove ulica, u središnjem nizinskom dijelu grada, sjeverozapadno od Bunićeve poljane. Kao naznaku urbanističke vrijednosti položaja katedrale unutar najstarijeg sustava prostorne organizacije treba ponoviti Stošićevu pretpostavku o postojanju nartekse pred njezinim zapadnim pročeljem, zasnovanu na argumentu da su se na tome mjestu sastajale tri najvažnije komunikacije jugoistočnog dijela urbane cjeline.

Bizantska bazilika i dalje će ostati predmetom istraživanja. Osim pitanja datacije i interpretacije arhitektonske strukture, otvorenim, prema našem sudu, ostaje pitanje njezine izvorne namjene jer nisu pronađeni egzaktni arheološki podatci koji bi potvrdili da je građena kao biskupska crkva, ili nedvosmisleni pokazatelji o tome da je u nekom trenutku pretvorena u katedralu.⁴⁶ Osim što je mogla biti episkopalna, dubrovačka je bazilika izvorno mogla biti i cemeterijalna građevina ili crkva neke redovničke zajednice.

Romanička katedrala

Počeci – legenda i zbilja

U starijim dubrovačkim povijesnim predajama zasluge za izgradnju romaničke katedrale Gospe Velike pripisuju se engleskom kralju koji je na povratku iz Svete zemlje doživio brodolom i spasio se na Lokrumu. U pogibelji se zavjetovao da će, domogne li se obale, na tome mjestu dati izgraditi crkvu posvećenu Bogorodici, vrijednu 100.000 dukata. Doznajući za njegov naum, Dubrovčani su na Lokrum uputili dvanaestoricu mudrih ljudi i pozvali ga u grad. Kralj je na njihov nagovor odustao od svoje prvotne namjere i pristao da se crkva posvećena sv. Mariji izgradi u gradu, a Dubrovčani su se zauzvrat obvezali da će podići Bogorodičinu crkvu na Lokrumu. Ispunjavajući svoj zavjet, kralj je darovao ukupno 100.000 dukata; 80.000 utrošeno je na gradnju katedrale, a ostatak je dan općini da se načine kaleži, ruho i ostalo što je bilo potrebno za crkvu.⁴⁷ Prema jednima, zvao se *Aloisi/Aloviso*, a prvostolna crkva građena je između 1116. i 1160. godine.⁴⁸ Prema drugima, kralj je bio *Riccardo* – Rikard Lavljeg Srca,⁴⁹ u Dubrovnik je došao 1192. godine, a gradnja je ubrzo potom i započela.⁵⁰

U lokalnoj historiografiji 19. stoljeća pojavila se i učena kombinacija dviju predaja, koja i danas ima svoje pobornike; vjerujući da su oba datuma početka gradnje koje prenose ljetopisci – 1116. i 1192. godine – vjerodostojna, pretpostavilo se da je katedrala najprije građena od 1116. do 1160., da bi potom doživjela rušenje (s pozivanjem na vijesti o razaranju gradskih utvrda u napadu mletačke mornarice 1171.⁵¹), i ponovo započeta krajem 12. stoljeća, tj. poslije dolaska kralja Rikarda 1192. godine.⁵²

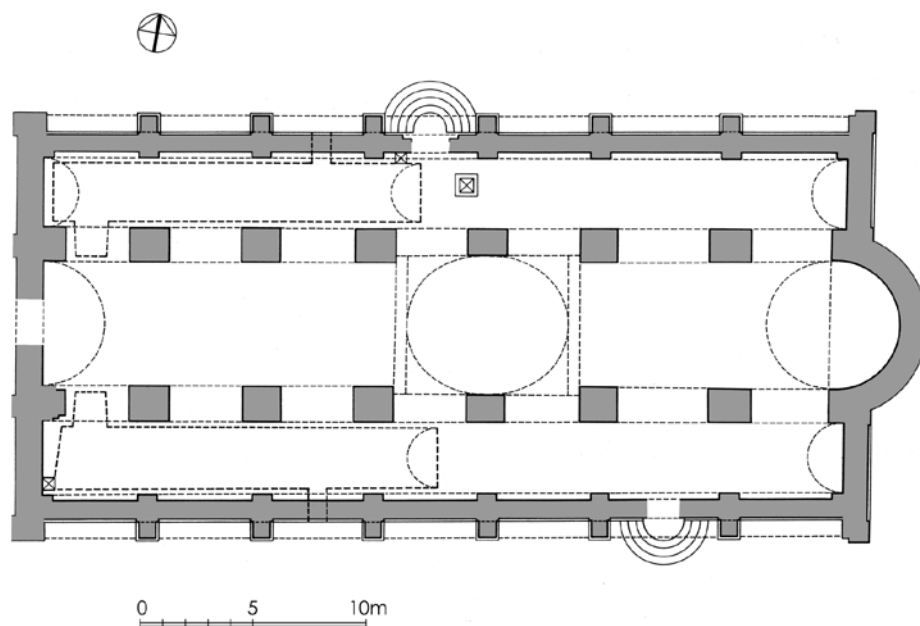
Premda potkraj 16. stoljeća legenda o kralju koji za gradnju katedrale daruje 100.000 dukata postaje – tijekom jednog od sporova između Republike i dubrovačkog nadbiskupa oko njegovih jurisdikcijskih prava nad katedralom – i dijelom »službene povijesti« Republike, razloge za njezin nastanak i održavanje treba tražiti u davnim, nedovoljno poznatim ishodištima složenog spleta odnosa između lokrumske opatije i Grada, koji će se u prijeporu naći na jednoj strani, te nadbiskupa, na drugoj strani. Vijesti o tome da je Rikard Lavljeg Srca došao u Dubrovnik, sačuvane u izvorima nastalima izvan Dubrovnika, svakako zavrjeđuju pozornost,⁵³ ali pomisao da je taj engleski kralj bio donator, štoviše, na stanovit način i inicijator gradnje katedrale, doima se posve nevjerojatnom.

Dubrovački su ljetopisci ipak u nečemu bili u pravu: gradnja katedrale uistinu je započela u 12. stoljeću, točnije, između 1132. i 1158. godine. *Terminus post quem* godina je smrti nadbiskupa Gerarda, posljednjega dubrovačkog premeta pokopanoga u bizantskoj katedrali, a *terminus ante quem* godina smrti prvoga nadbiskupa pokopanoga u romaničkoj katedrali – Andrije iz Luce. Da je građena u Andrijino vrijeme zabilježio je njegov tri stoljeća mlađi sugrađanin Filip de Diversis,⁵⁴ a nadbiskupov je grob u vanjskom zidu svetišta katedrale u svojim *Analima* sredinom 16. stoljeća spomenuo dubrovački povjesničar Nikša Ranjina, prepisavši i latinski tekst epitafa.⁵⁵ Prema podacima u arhivskoj građi, od početaka gradnje do dovršavanja arhitektonske konstrukcije katedrale proteklo je najmanje jedno i pol stoljeće.

Arhitektura katedrale – rezultati arheoloških istraživanja

Katedrala na veduti Dubrovnika iz sredine 17. stoljeća, franjevački samostan Male braće, Dubrovnik

Polazeći od nevelikog broja arhivskih vijesti o gradnji (iz razdoblja između kraja 12. i sredine 14. stoljeća), nešto izdašnjih podataka o opremanju zdanja (između 14. i 17.

stoljeća) te starijih slikovnih izvora i nekoliko dragocjenih tekstualnih opisa, povjesničarima umjetnosti još je polovinom 20. stoljeća pošlo za rukom stvoriti koherentnu, prilično zaokruženu sliku »stare dubrovačke katedrale«. ⁵⁶ Ostatci njezinih temeljnih struktura pronađeni u istraživanjima osamdesetih godina 20. stoljeća potvrdili su njihove zaključke, ali i omogućili da se spoznaje o romaničkoj katedrali obogate egzaktnim arheološkim pokazateljima. ⁵⁷

Gradnja nove, znatno dulje (41 m) i nešto šire (oko 17 m) građevine započeta je izravno na mjestu starijeg zdanja. U odnosu na bizantsku baziliku, svetište je pomaknuto prema istoku, a glavno pročelje prema zapadu, tik do četverolisne memorije. Nova katedrala podizana je postupno, od svetišta prema zapadu, pa su nakon početka gradnje pojedini prostori starije građevine – središnji i južni brod – još stanovito vrijeme bili u funkciji; njezina je sjeverna arkatura, međutim, zazidana, a sjeverni perimetralni zid romaničke katedrale utemeljen izravno na zidu starije crkve.

Romanička katedrala projektirana je također kao trobrodna bazilika bez transepta s kupolom. Od svoje je prethodnice naslijedila i orijentaciju, no za razliku od nje imala je samo jednu apsidu. Kao i u starijem zdanju, glavni je brod od pobočnih brodova dijelilo šest pari nosača – masivnih zidanih stubova kvadratnog presjeka; u istraživanjima su pronađeni ostatci njihovih temeljnih stopa. Glavni i bočni brodovi bili su nadsvođeni kontinuiranim bačvastim svodovima, ⁵⁸ a između drugog i četvrtog para nosača, gledajući od istoka (svetišta) prema zapadu, uzdizala se voluminozna kupola eliptičnog tlocrta. ⁵⁹ Pretpostavljeno je da su radi olakšavanja zidova nad lukovima arkada u njima izvedene uske galerije, otvorene prema srednjem brodu.

Romanička je katedrala, kao što je već rečeno, građena na znatno višoj koti, oko 3 m, od svoje prethodnice; razina njezine podnice – u istraživanjima pronađene tek nešto ispod razine baroknog popločenja katedrale – bila je oko 1,5 m viša od razine okolnog tla. Projektom je, naime, bilo predviđeno da se u crkvi uspostavi kripta. Od te se namjere, o kojoj svjedoče tragovi ležišta svodova na rubu apside, odustalo još u početnom stadiju gradnje. U podzemlju romaničke bazilike, ispod zapadnog dijela prostora oba bočna

Romanička bazilika, tlocrt (interpretacija Josip Stošić)

broda, prema riječima istraživača, otkriveni su izduženi, bačvasto nadsvođeni podzemni prostori, s razmjerno velikim prozorima prema pročelju, dostupni putem uskih kvadratnih šahtova na svodovima. O njihovoj se izvornoj namjeni, s obzirom na spomenuti nerealizirani plan izvedbe kripte, može samo spekulirati, no posrijedi su zacijelo cisterne Sv. Marije Velike, koje se bilježe u nekoliko dokumenata iz 14. i 15. stoljeća,⁶⁰ a u uporabi ostaju i poslije izgradnje gradskog vodovoda.⁶¹

Vanjski zidovi romaničkog zdanja, kako glavnoga tako i znatno nižih bočnih brodova, bili su artikulirani lezenama koje su završavale vijencima slijepih arkada. Horizontalna raščlamba svakoga od bočnih pročelja na sedam polja odgovarala je arhitektonskom ustrojstvu unutrašnjosti. Isti sustav ukrašavanja proveden je i na začelnom zidu, a o oblikovanju vanjskog oplošja apside nisu sačuvani nikakvi arheološki tragovi. Prvostolnica je imala tri ulaza. Glavni portal bio je u središnjoj osi zapadnog pročelja, portal okrenut trgu Pred Dvorom i Placi posred sjevernoga bočnog pročelja, a južni portal, nasuprot Nadbiskupskoj palači, nalazio se u drugom fasadnom polju, gledajući od istoka, i vodio u svetište.

U unutrašnjosti su, u gornjim dijelovima prostora bočnih brodova, konstruirane galerije (matroneji), a uz bočna su pročelja na istoj visini prigradene vanjske galerije.⁶² Osloinjene na lukove poduprte pilastrima pridodanim lezenama na pročeljima, dosezale su do polovine visine bočnih brodova i bile su natkrivene zasebnim krovovima, pa se na slikovnim prikazima katedrala doima kao peterobrodna građevina.

Nalazi kamenoga liturgijskog namještaja i arhitektonske plastike romaničke katedrale nisu publicirani; u izvješću o istraživanjima istaknuto je desetak kamenih ulomaka i jedan razmjerno dobro sačuvan kapitel, prepoznati kao dijelovi propovjedaonice za koju je pretpostavljeno da je imala poligonalni, najvjerojatnije dvanaesterokutni oblik.⁶³

Kronologija gradnje

Premda nevelik opsegom, skup dokumenata vezanih uz gradnju katedrale svjedoči o kontinuiranoj aktivnosti na gradilištu tijekom cijeloga 13. i u prvoj polovini 14. stoljeća. Izvori kojima raspolažemo – uglavnom ugovori o zapošljavanju graditelja i klesara, i odluke u zapisnicima gradskih vijeća – na žalost nisu dovoljno rječitni za preciznije zaključke o kronologiji gradnje, a još manje za razabiranje stvarnog udjela zabilježenih sudionika.

Prvi pisani spomen romaničke katedrale u dokumentarnoj građi potječe iz samog kraja 12. stoljeća. Godine 1199. Eustazije, sin protomagistra Bernalda (Bernarda) iz Tranija, obvezao se dubrovačkom knezu godinu dana raditi na katedrali.⁶⁴ U ispravi sastavljenoj u toj prigodi u Traniju, Eustazije, kao i njegov otac, nosi naslov protomagistra; premda se to u tekstu izričito ne bilježi, važno je ustvrditi da je upravo u tom svojstvu – protomagistra, tj. voditelja gradilišta katedrale – angažiran i u Dubrovniku. O stanju na gradilištu, što ga zatječe po svojem dolasku, može se samo nagađati; izvjesno je da on nije bio prvi protomagistar katedrale jer je ugovorom bilo predviđeno da će kao plaću dobiti onoliko koliko se običavalo davati i drugim protomagistrima. Posao koji preuzima u Dubrovniku naziva se *officium protomagistri cumacini*. Budući da su u tom vremenu graditeljski i klesarski poslovi bili dio istog zanata, nemoguće je ustvrditi je li Eustazijev angažman, osim izvedbe skulpturalne dekoracije, kako je prilično uvjerljivo pretpostavljeno,⁶⁵ obuhvaćao i radove na konstrukciji, tj. samoj gradnji.

Činjenica da ugovor s protomagistrom iz Apulije sklapa dubrovački knez pokazuje da su već u 12. stoljeću odlučivanje o gradnji katedrale i financiranje izuzeti iz mjero-davnosti nadbiskupa i lokalne crkve. Sredinom 13. stoljeća prvi se put u izvorima bilježi crkvinarstvo Sv. Marije Velike (*opus maioris ecclesie Sancte Marie*),⁶⁶ zasebna ustanova sa zadaćom da se skrbi o prikupljanju prihoda i gradnji katedrale. U ime komune crkvi-narstvom su upravljala dvojica prokuratora. *Procuratores operis maioris ecclesie S. Marie* bili su laici, pripadnici najuglednijih vlasteoskih rodova. Biraio ih je knez sa sucima i Ma-lim vijećem, a dužnost im je trajala godinu dana.⁶⁷

Od ugovora s Eustazijem do sljedećega sačuvanog arhivskog spomena o gradnji katedrale proći će više od pola stoljeća. Protomagistru Paskvi, sinu protomagistra Petra, godine 1255. gradski knez daruje u ime Općine zemljište izvan grada i dodjeljuje status dubrovačkoga građanina, a on se zauzvrat obvezuje da će »u službi Sv. Marije Velike i općine dubrovačke« do kraja života ostati u Dubrovniku, dobivajući za to »uobičajenu« plaću i primanja protomagistra.⁶⁸ Budući da u spomenutoj ispravi Paskva već nosi naslov protomagistra Sv. Marije Velike i Općine dubrovačke, a u notarskim se spisima spominje još 1284., njegov je angažman nedvojbeno trajao znatno više od tri desetljeća.⁶⁹ U tom je vremenu, 1280. godine, zabilježeno i da na katedrali radi Damjan iz Raba.⁷⁰

Tijekom 13. stoljeća u Dubrovniku se podižu gradske zidine i planskim urbanističkim zahvatima sistematizira se urbani prostor. Usporedno s gradnjom romaničke prvostolnice izgrađuje se i pravni sustav komune; u dubrovačkom su Statutu iz 1272. zakoni kojima se uređuju odnosi između svjetovne zajednice i lokalne crkvene organizacije brojniji nego u ikojem drugom statutu dalmatinskih gradova. Dio tih propisa izravno je vezan uz gradnju katedrale i stoga je dragocjen za upoznavanje različitih financijsko-organizacijskih vidova toga nadasve dugotrajnoga i zahtjevnoga komunalnog pothvata. Osim prihoda katedral-ne crkve te ustrojstva i zadaća crkvinarstva,⁷¹ zasebnim su zakonima uređeni i polo-žaj, primanja i obveze njezinih graditelja, ponajprije protomagistara.⁷² Mnogi od zakona zapisanih u dubrovačkom Statutu iz 1272. godine bili su na snazi daleko prije njegova donošenja, a to vrijedi i za zbir propisa koji se izravno dotiču pitanja gradnje katedrale. Posrijedi su, prema svemu sudeći, znatno stariji običaji, »nepisani zakoni«, katkad stvarani ugledanjem na druge sredine, ali najčešće nastali kao rezultat dugotrajnog traganja za trajnim, održivim i svim stranama prihvatljivim rješenjima. Primjerice, darovi u naravi koje su prema Statutu prokuratori bili dužni davati protomagistrima, identični su onima koji su ugovorom iz 1199. godine obećani protomagistru Eustaziju.

Osim troškova gradnje, crkvinarstvo prvostolne crkve – u ispravama se naziva *opus ecclesie* ili *fabrica ecclesie* – bilo je dužno podmirivati i sve druge njezine izdatke: »Što god pak zatreba crkvi Svete Marije za gradnju i riznicu, za obnovu knjiga ili prijepis no-vih, zatim za zvona i sve što je potrebno, to je dužno priskrbiti crkvinarstvo crkve Svete Marije na svoj trošak.«⁷³ Osim skrbi o prikupljanju prihoda i podmirivanju računa stolne crkve, prokuratori su bili ovlaštene i za odlučivanje o njihovom trošenju.

Na izmaku 13. stoljeća, točno stotinu godina poslije Eustazija, sastavljen je ugovor kojim se klesar Ciprijan obvezuje prokuratorima na katedrali načiniti dva luka s terasom sa stupovima (*duos arcus ... cum apodio de columpnis*), nalik prvomu, već postojećemu, koji se nalazio istočnije.⁷⁴ Premda do danas nije privukao pozornost istraživača, posrijedi je iznimno važan dokument, jedini iz vremena gradnje u kojem se precizno opisuje konkret-na zadaća nekog od njezinih graditelja, prvi u kojem se kao sudionik gradnje spominje netko od domaćih klesara te prvi u kojem se kao naručitelji izravno bilježe prokuratori prvostolne crkve. Ciprijanu je obećan prilično visok novčani iznos – 350 perpera, a pro-

Sv. Vlaho s modelom Grada, djelo nepoznatoga dubrovačkog zlatara iz sredine 15. stoljeća, crkva sv. Vlaho, Dubrovnik

Crtež detalja s prikazom katedrale (prema Milanu Rešetaru)

kuratori su mu se obvezali platiti 50 perpera više dovrši li posao za njihova mandata, tj. otprilike u roku od godinu dana. Premda nije imao naslov magistra, Ciprijan je jedan od traženijih klesara svojeg doba u gradu, a posao koji je ugovorio za katedralu pokazuje da je bio sposoban izvoditi i složenije arhitektonske konstrukcije. U prvim je desetljećima 14. stoljeća u dva navrata, 1305. i 1320. godine, zabilježeno i da je na prvostolnoj crkvi najprije na dva, odnosno na deset mjeseci, zaposlen njegov brat, klesar Vita.⁷⁵

Godine 1309. dubrovački je knez s Malim vijećem odlučio da se polovina prihoda stolne crkve ubuduće namijeni za gradnju zidina i kula.⁷⁶ Razlozi preusmjerenju sredstava mogli su, dakako, biti strategijski prioriteti grada, ali i višak novca u blagajni crkvinarstva zbog opadanja intenziteta ulaganja u gradnju katedrale. Početkom 14. stoljeća njezini su zidovi, kako se čini, dosegнули svoju punu visinu. Rozeta, koja je za katedralu naručena 1312.,⁷⁷ najvjerojatnije je trebala biti postavljena na zapadnom pročelju, pri vrhu zabatno zaključenog zida glavnog broda. Kada je dovršena, zacijelo je ocijenjena kao neprimjerena, pa je odlučeno da se ne ugradi na predviđeno mjesto, nego da se proda. Krivnja je pripisana prokuratorima; istog je dana, naime, donesen zakon kojim im je ubuduće bez suglasnosti kneza i Malog vijeća zabranjeno ugovarati poslove na katedrali u vrijednosti višoj od 50 perpera.⁷⁸

Od 1318. godine u službi protomagistra katedrale je Nikola Corvo iz Venecije. Prema ovlaštenju Malog vijeća, zadovoljni njegovim radom, prokurator katedrale odlučuju mu 1328. produljiti ugovor na još deset godina.⁷⁹ Oporukom sastavljenom kratko vrijeme

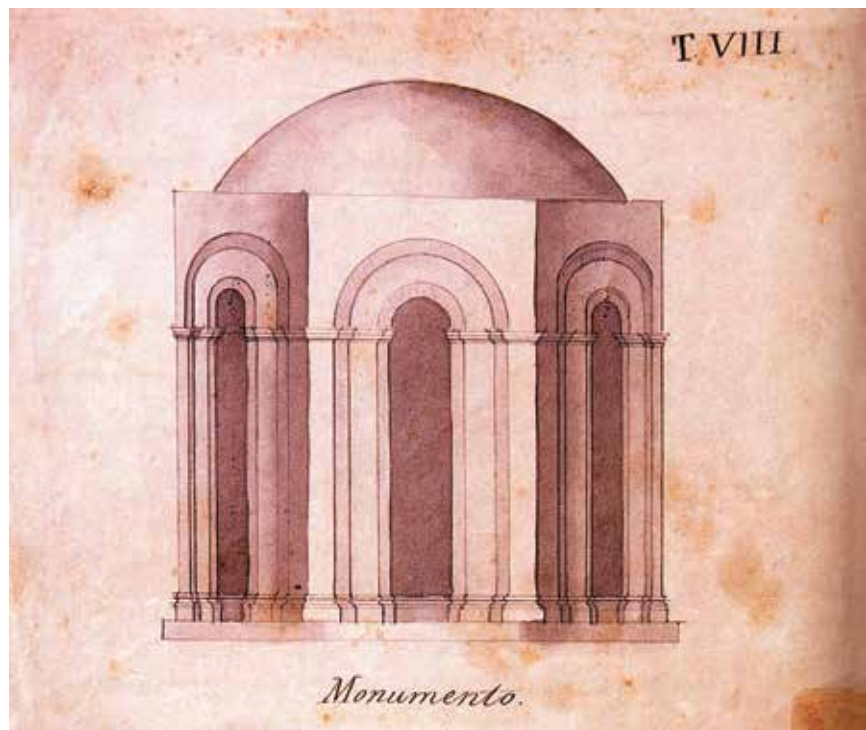
prije smrti, 1338. godine, Corvo ostavlja nemali iznos novca za neki rad u kamenu (*pro opere lapideo*) u katedrali, a među inim i isto toliko za pokoj duša svojih roditelja crkvi sv. Marka u Veneciji, gdje je, kako se doznaje iz posljednje volje protomagistra, u istom svojstvu svojedobno radio njegov otac Ivan.⁸⁰ O konkretnom udjelu Nikole Corva u gradnji katedrale tijekom dva desetljeća njegova službovanja nikakvi se podatci nisu sačuvali.

U tom je razdoblju započela gradnja slobodnostojećeg zvonika nasuprot zapadnom pročelju katedrale,⁸¹ na prostoru na kojem su se još uvijek nalazili četverolisna memorija i kasnoantički zid, uz koji su se sa zapadne strane prislonile srednjovjekovne kuće. Odluku o gradnji zvonika s krstionicom (*campanile cum batisterio*) Malo vijeće donijelo je u srpnju 1325. godine.⁸² Radovi na temeljima doista su ubrzo započeli, i prekinuti su zbog prosvjeda vlasnika kuća na potezu zida.⁸³ Prema nalazima arheoloških istraživanja, pozicija građevine tada je pomaknuta.⁸⁴ Gradnja je nastavljena, ali prema svemu sudeći, nije odmaknula dalje od podnožja, odnosno prizemne etaže. Tijekom 14. stoljeća u više će se navrata raspravljati o smještaju zvona stolne crkve; 1395. godine odlučeno je da se radovi na »zvoniku Sv. Ivana Krstitelja kod crkve Sv. Marije« svake godine podupru znatnim iznosom općinskog novca,⁸⁵ no do nastavka gradnje nije došlo. Oktogonalno zdanje promjera od oko 11 m, natkriveno kalotastim krovom,⁸⁶ nadživjelo je potres 1667. i sačuvalo se sve do 1830. godine, pa je razmjerno dobru predodžbu o njemu moguće steći na temelju opisa, slikovnih prikaza i nacрта iz tog doba.⁸⁷

Potkraj četvrtog desetljeća 14. stoljeća, 1339. godine, na katedralu se postavlja krov od olovnih ploča.⁸⁸ Taj podatak svjedoči da se podizanje arhitektonske strukture prvostolne crkve približilo svojem kraju. No radovi na srednjovjekovnim katedralama, pa tako i na dubrovačkoj prvostolnici, zapravo nikada nisu prestajali; već sljedeće, 1340. godine za kamenorezačke poslove (*incidendo lapides opportunos opere ecclesie Sancte Marie*) na godinu dana zaposlen je magistar Menegus Čovenino iz Venecije s dvojicom sinova.⁸⁹ Prema svemu sudeći, težište radova tada je preneseno u interijer crkve.

Pokazatelje o tome da je nakon stoljeća i pol gradnja katedrale privedena kraju ubrzo će zamijeniti prve vijesti o njezinim popravcima. Godine 1343. odlučeno je da se opozove zakon iz 1309. i da se ubuduće sav prihod koji je potjecao od carine zvane *gabella Sancte Marie Maioris* namijeni upravo za popravak (*ad reparationem*) katedrale.⁹⁰ To je ujedno i posljednji arhivski podatak o njoj prije najsmrtonosnijeg pohoda kuge u dubrovačkoj povijesti 1348. godine. Sastavljajući svoje oporuke u jeku epidemije, mnogi su se dubrovački građani, kako plemenita tako i neplemenita roda, sjetili i prvostolne crkve. Iz jedne od tih oporuka doznaje se kako je još tada, sredinom 14. stoljeća, bilo planirano da se uz južni bok katedrale izgradi sakristija,⁹¹ no ta zamisao nije realizirana. Crna smrt zacijelo je na dulje vrijeme zaustavila ili usporila aktivnosti na gradilištu.

I sljedeća sačuvana vijest o katedrali govori o popravku: godine 1367. prokuratorima je dopušteno da daju obnoviti i popraviti njezina vrata

(*renovari et aptari portas ecclesie*).⁹² Do kraja 14. stoljeća od većih je zahvata u unutrašnjosti još zabilježena gradnja konstrukcije na koju će biti postavljene orgulje, naručene 1395. godine.⁹³ Odluka o tome donesena je 1389. godine.⁹⁴

Izvorišta arhitektonske koncepcije i oblikovanja

U traženju oblikovnih i stilskih usporednica i uzora za dubrovačku romaničku katedralu najlogičnijom se od uvijek nametala pomisao na to da su njezina izvorišta na suprotnoj obali južnog Jadrana, poglavito u gradovima Apulije, s kojom je Dubrovnik od uvijek bio povezan intenzivnim političkim i gospodarskim vezama, od 12. stoljeća »zapečaćenima« i ugovorima o prijateljstvu.⁹⁵ Tome u prilog govorio je i arhivski podatak o zapošljavanju Eustazija, sina Bernalda, protomagistra katedrale u Traniju, ali i s njegovim dolaskom povezivan fragment dovratnika portala, vjerojatno jedini od razasutih fragmenata skulpture za koji nikad nije postavljeno pitanje je li pripadao romaničkoj katedrali. Unatoč oštećenjima, reljef na tom fragmentu motivom je istovjetan, a načinom izvedbe neprijeporno srodan s dijelom portala stolne crkve u Traniju.⁹⁶ Bilo bi, dakako, teško dokazivati da općim dojmom i mnogim pojedinostima arhitektonskog oblikovanja – vanjskim galerijama oslonjenima na pilastre koji su tvorili duboke, lukovima zaključene niše i bogatom skulpturalnom dekoracijom – dubrovačka romanička katedrala nije nalikovala velikim apulijskim crkvama iz 12. stoljeća.⁹⁷ Ono što ju od njih razlikuje upravo je arhitektonska koncepcija – izostanak transepta, položaj kupole i posve različito ustrojstvo svetišta, odnosno istočnog dijela crkve. I stoga, premda se još u starijoj relevantnoj literaturi posve opravdano govorilo o *sličnostima*, a ne o jednosmjernim utjecajima,⁹⁸ i poslije objave rezultata arheoloških istraživanja, spomenike koji pripadaju korpusu apulijskih romaničkih zdanja iz 12. stoljeća nastavilo se isticati kao referentne za tumačenje arhitektonske koncepcije katedrale.⁹⁹

Njezine otkrivene temeljne strukture pokazale su da u romaničkoj katedrali i dalje živi osnovna prostorna koncepcija građevine koju je zamijenila – trobrodne bazilike bez transepta s kupolom. Najvažnijim se razlikovnim obilježjem romaničke katedrale čini to da ona ima samo jednu apsidu, a starija ih je građevina imala tri. Kao širi fenomen, jednoapsidalnost kojom se zreloromaničke bazilike razlikuju od starijih troapsidalnih (uključujući i one samostanske), primijećena je u Toskani, odakle je (iz Lucce) bio podrijetlom dubrovački nadbiskup Andrija, i u vremenu kojega je započeta gradnja katedrale, što zacijelo nije podatak koji bi trebalo olako odbaciti.¹⁰⁰ U pogledu broja apsida, međutim, treba istaknuti i to da projektom romaničke stolne crkve u Dubrovniku zapravo nije reducirana dotadašnji broj apsida u svetištu. Kako je dobro primijećeno, bizantska bazilika – premda troapsidalna – nije bila građevina s troapsidalnim svetištem, jer su lateralne apside zapravo zaključci pastoforija, zasebnih prostorija koje, gledano iz očista liturgije, nisu dijelovi svetišta.¹⁰¹ K tome, treba reći i to da iz južne Italije pouzdano dolazi samo jedan (doduše prvi zabilježen) od sudionika gradnje katedrale – Eustazije iz Tranija, dok su svi ostali podrijetlom iz drugih sredina.¹⁰² Isto tako, unatoč činjenici da se najveći dio gradnje odigrava u razdoblju mletačkog vrhovništva, nema pokazatelja koji bi govorili u prilog

←

Nedovršeni zvonik-krstionica katedrale na crtežu Lorenza Vitelleschija iz 1827., Državni arhiv u Dubrovniku

tezi da se politička vezanost Dubrovnika s Venecijom na neki način očitovala u arhitekturi prvostolne crkve. Istaknuto je da ni oblikovanje zvonika, započetoga za službovanja protomagistra Nikole Corva, koji dolazi iz Venecije, ne pokazuje vezanost uz mletačke predloške, nego mu uzore treba tražiti drugdje.¹⁰³ Uz napomenu da je oktogonalnost možda rezultat specifične, od početka definirane dvostruke namjene dubrovačkog zdanja – zvonika-krstionice – podsjeća se da krstionice u toskanskim gradovima, iako daleko veće, također imaju oktogonalni tlocrt, a među zvoncima je kao spomenik srodne koncepcije istaknut onaj u gradu Monte Sant'Angelo, jednom od najznamenitijih odredišta dubrovačkih hodočasnika.¹⁰⁴

Ikonografija stare katedrale

Prvostolna crkva zauzima istaknuto mjesto na svim sačuvanim slikovnim prikazima grada prije potresa 1667. godine.¹⁰⁵ Najstariji je od njih reljefna veduta Dubrovnika u rukama sv. Vlaha (u crkvi sv. Vlaha), djelo nepoznatoga dubrovačkog zlatara iz sredine 15. stoljeća.¹⁰⁶ S obzirom na veličinu kadra i tehniku izrade, katedrala je ocrтана prilično detaljno. Prikazana je s juga, kao trobrodna bazilika, znatno nižega bočnog broda. Plohe njezinih krovova, pokrivenih olovnim pločama, diferencirane su u odnosu na druge okolne građevine. Građevina je okrunjena visokom kupolom koja izranja gotovo iz sredine krova glavnoga broda, neznatno pomaknuta prema svetištu. Vidljiv je niz bazilikalnih prozora glavnoga, ali ne i bočnog broda, a krov vanjske galerije nije prikazan zasebno, nego je spojen s krovom nad bočnim brodom. U donjem dijelu bočnoga pročelja jasno se razabire niz visokih pilastara povezanih polukružnim lukovima, koji su nosili vanjsku galeriju.

Prikaz katedrale sredinom 15. stoljeća na slici sv. Vlaha pripisanoj slikaru Lovri Dobričeviću i suradnicima, Dubrovački muzeji – Knežev dvor

Veduta Dubrovnika iz sredine 15. stoljeća na slici sv. Vlaha u Kneževu dvoru, pripisanoj Lovri Dobričeviću sa suradnicima, drži se prvim vjerodostojnim slikarskim prikazom grada. Čitanje je otežano zbog činjenice da je slika u 16. stoljeću gotovo u cijelosti preslikana, a iznesena je i pretpostavka da je autor ubrzo poslije dovršavanja slike ponovo naslikao vedutu kako bi je učinio još vjernijom. Katedrala je od svih građevina unutar zidina prikazana s najviše detalja, sagledana u kosom pogledu sa sjeveroistoka kako izranja iz okolnoga gustoga gradskog tkiva. Jasno su vidljivi njezin krov zagasitostive boje, posred kojega se diže snažna kupola na cilindričnom tamburu rastvorenom prozorima, potom niz bazilikalnih, lučno završenih prozora glavnog te znatno niži krov bočnog broda. Na vrhu i nad uglovima zabatno završenoga istočnog zida glavnog broda, koji se dizao iznad apside (zaklonjene kruništem tvrđave sv. Ivana), razabiru se tri kipa.

Na triptihu obitelji Bundić slikara Nikole Božidarevića, naslikanom u prvom desetljeću 16. stoljeća,¹⁰⁷ grad koji počiva u rukama svojeg sveca zaštitnika također je prikazan s istoka. Katedrala je zaklonjena gradskim zidom prema luci i stisnuta između kuća; između krova tvrđave sv. Ivana u prvom planu i Kneževa dvora razabire se gornji dio obline njezine apside s polukalotastim krovom od kamenih ploča, nad kojim se diže istočni zid glavnog broda, zabatnog obrisa, bogato raščlanjen fasadnom plastikom i, kako se čini, rastvoren većim brojem otvora. Zacijelo zbog kemijskog sastava tamnog pigmenta kojim je slikan olovni pokrov katedrale, taj je dio površine slike znatno oštećen; na središnjem dijelu krova glavnog broda katedrale tek se nazire silueta voluminozne kupole.

Na najstarijem sačuvanom planu Dubrovnika, načinjenom početkom 17. stoljeća,¹⁰⁸ katedrala je jedna od građevina predloženih detaljnijim tlocrtima. Razmjerno vjerno stvarnim proporcijama, plan ju bilježi kao trobrodnu, jednoapsidalnu građevinu s ulazom (glavnim portalom) na zapadnom pročelju, nasuprot kojega je nedovršeni zvonik-krstionica. Šest pari nosača u unutrašnjosti odvaja glavni brod od križno nadsvođenih bočnih brodova. Položaji bočnih portala ucrtani su, čini se, pogrešno (zrcalno), a na tlocrtu se

Veduta Dubrovnika u rukama sv. Vlaha – detalj triptiha obitelji Bundić, djela slikara Nikole Božidarevića s početka 16. stoljeća, Muzej dominikanskog samostana sv. Dominika, Dubrovnik

razabire i sakristija, pravokutnog tlocrta, prigradena uz svetište na istočnom dijelu sjevernog pročelja.

Na veduti koja se datira u sredinu 17. stoljeća, nedavno nabavljenoj za Društvo prijatelja dubrovačke starine,¹⁰⁹ sačuvan je najinformativniji od svih slikovnih prikaza srednjovjekovne dubrovačke prvostolnice. Očištem s jugozapada obuhvaćeno je njezino zapadno i južno pročelje, a građevina je predložena u svoj punini svojega volumena, s velikom kupolom posred krova. Na glavnom, zapadnom pročelju su čak tri ulaza; iznad središnjega, najvećega, u visini prozora bočnog broda još je jedan veliki prozor, a zabatni završetak pročelja krase velika rozeta. Pod prozorima bočnog broda jasno se razabire horizontalan potez stiliziranih stupova vanjske galerije, ali ne i pilastri i lukovi na koje je galerija bila oslonjena. Među kućama nasuprot zapadnom pročelju katedrale izranja predimenzionirano, kalotastim krovom pokriveno cilindrično zdanje nedovršenog zvonika-krstionice.

Usporede li se podatci koje donosi slika u samostanu Male braće (koja se drži kopijom slike u Društvu prijatelja dubrovačke starine) sa spoznajama o eksterijeru katedrale, očito je da je na njoj vjernije nego na njezinom pretpostavljenom uzoru prenesen izgled zapadnog pročelja, s glavnim portalom u središnjoj osi i dva bočna prozora. Postava vrata posred bočnog pročelja – na kojem je također stilizirano prikazana vanjska galerija sa stupićima, ali ne i njezina nosiva konstrukcija – ne odgovara, međutim, stvarnom stanju, jer se južni portal katedrale nalazio u drugom polju gledajući od istoka.

Sredinom 17. stoljeća zacijelo je nastao i stilizirani prikaz grada s okolicom, koji je 1736. godine dijelom preslikao Giovanni Battista Fabbri, pa se mislilo da je on i autor slike načinjene, dakako, prema starijem predlošku. Očište vedute identično je kao i na vedutama u Društvu prijatelja dubrovačke starine i u franjevačkom samostanu, ali slika odaje ruku manje vješta majstora. Proporcije katedrale nešto su drukčije, a kupola joj je

Plan Dubrovnika, 1607./1608. (detalj),
Archivio di Stato, Torino

Katedrala na veduti Dubrovnika
nepoznatog slikara iz sredine 17. stoljeća,
Društvo prijatelja dubrovačke starine,
Dubrovnik

pomaknuta nad svetište. Dobro je, međutim, predočen stupnjevit rast njezinih volumena, koji stvara dojam peterobrodnosti, s nizovima od šest prozora glavnoga i pet južnoga bočnog broda. Vanjska galerija prikazana je kao zid s pravokutnim prozorima nad dubokim, zasjenjenim, lučno završenim nišama, kojih, umjesto sedam, ima samo četiri. Na veduti nije prikazan zvonik-krstionica.

Katedrala u poznom srednjovjekovlju i ranom novovjekovlju

Potaknuta dubokom pobožnošću, zahtjevima kulta i reprezentativnosti, dubrovačka komuna, koja se od prve polovine 15. stoljeća naziva Republikom, kontinuirano će se skrbiti ne samo o održavanju, posuvremenjavanju i opremanju nego i o usavršavanju i uljepšavanju svoje matične crkve.

Udjel koji su u zahvatima na katedrali imali nadbiskupi zacijelo je bio veći nego što se to može suditi prema oskudnim, gotovo anegdotalnim naznakama u djelima lokalne historiografije. Premda nisu bili dužni sudjelovati u njezinim troškovima, pojedini su prelati bogato nadarili prvostolnu crkvu i za to nerijetko bivali nagrađeni trajnim spomenom. U katedrali je, primjerice, stoljećima visio kardinalski šešir bl. Giovannija Dominicija (proglašenoga nadbiskupom 1408. godine), čija je služba potrajala manje od godine dana i koji, prema svemu sudeći, nikad nije niti došao u Dubrovnik, ali je oporukom odredio da katedrali pripadne sva njegova srebrnina.¹¹⁰ U prvostolnoj crkvi, štoviše u njezinom, kako bilježe stariji autori, »peristilu«, nalazio se i portret nadbiskupa Francesca de Capitibusa

Katedrala na veduti Dubrovnika nepoznatog slikara iz sredine 17. stoljeća, franjevački samostan Male braće, Dubrovnik

Katedrala na veduti Dubrovnika s okolicom nepoznatog slikara iz sredine 17. stoljeća, Dubrovački muzeji – Knežev dvor

Opis katedrale Filipa de Diversisa (1440.)

O dubrovačkim crkvama, prije svega o hramu Svete Marije

Budući da svaki prikladan grad uobičajeno ima jednu glavnu crkvu za službu Božju, koja se među ostalim gradskim hramovima ističe kao glava, kao što se nekada Jeruzalem dičio Salomonovim hramom, i sada svaki biskupski grad ima i stolni hram. Da ne bi lišili grad Dubrovnik te časti, izgradili su veličanstvenu, lijepu i urešenu stolnu crkvu u čast Preblašene Djevice Marije, presvete majke Gospodina Isusa, našeg otkupitelja. [...] U vrijeme njezine izgradnje dubrovački nadbiskup bio je gospodin Andrija iz Lucce.

Njezinu ljepotu i urešenost skupit ću u malo riječi, uopće se ne obazirući na dužinu i širinu. Zidovi nisu izgrađeni od kamena pokupljenog iz zemlje, nego, da upotrijebim općeprihvaćeni naziv, od kamena živca, izmjerenog pomnom brižnošću i uglačanog velikim marom. Izvana imaju stupiće, pa je oko hrama zgodno hodati i šetati. Taj se pak prostor uzdiže kao trijem do polovice visine zidova. U njegove su zidove ugrađeni mnogi prikazi raznovrsnih životinja, a krov mu je olovni. Crkva ima troja vrata. Na velika i glavna najčešće ulaze i izlaze gospođe, gdjekad mladoženje i nevjeste, a procesije stalno. Ima i druga vrata koja su sa strane i malo su manja, kroz koja većinom običavaju ulaziti i izlaziti muškarci bilo kojeg položaja. Na treća vrata, smještena s druge strane i nešto manja od drugih ponajviše ulaze i izlaze gospodin nadbiskup, neki kanonici i stare gospođe koje ondje pored ulaza slušaju službu Božju. Crkva ima glavnu lađu i postrane, koje su odijeljene velikim i debelim stupovima. U postranim lađama sjedi ženski rod.

Glavni brod podijeljen je na mjesto koje se nekada nazivalo Svetište nad svetištima, a sada se zove kor, te na mjesto namijenjeno puku i zajednici svjetovnjaka, koji se, stojeći i moleći ondje, revno predaju Božjim riječima. Ondje je stolica dodijeljena gospodinu gradskom knezu i neke klupe za ostale muškarce. U koru su pak mjesta prepuštena kanonicima i svećenicima, no katkad i neki svjetovnjaci, osobito plemići, ondje slušaju bogoslužje. U vrhu je veliki oltar pokriven lijepim ciborijem povrh četiri stupa i urešen skupocjenom srebrnom palom ili oltarskom slikom. Tik do njega stoji kamena katedra na kojoj sjedi i zadržava se gospodin nadbiskup, bilo slušajući, bilo slaveći misu. S druge strane oltara, na drvenoj klupi opasanoj kamenom, sjedi svećenik s đakonom i podđakonom. Izvan, odnosno ispod kora, to jest na mjestu za puk,

nalazi se jedna prostrana propovjedaonica povrh stupova, oblikovana zadivljujućom vještinom. Ispod nje je jedan malen kameni oltar s kojega se pjevaju poslanice i evanđelja, puku najavljuju blagdani i oglašavaju postovi. Ondje je i krstionica. Naime, samo se u njoj krsti, jer u Dubrovniku nema nijedne druge župne crkve. Crkva je sva popločana ili obložena živim kamenom raznih boja. Na zidovima jednog i drugog krila vidimo prikaze priča iz Starog i Novog zavjeta. Svi stakleni prozori, veliki i mali, oslikani su likovima svetaca. Čitava je crkva urešena vrlo lijepim i visokim svodovima. Naime, veliki i visoki svodovi glavne lađe penju se sve do krova crkve. No, u pobočnim lađama vide se svodovi izgrađeni na stupovima, a na jednom od njih podignuta je jedna ne toliko lijepa koliko sveta kapela, u kojoj se čuvaju relikvije mnogih svetaca optočene srebrom, iznad svih prebijela pelenica, u koju je bio povijen naš Gospodin, dijete Isus, kada ga je u ruke primio prorok Šimun govoreći: »Sad otpusti slugu svoga, Gospodine.« Ova presveta pelenica stoji u jednom kristalnom moćniku. Kada se baci u vatru, ona se užge, i kada se užgana odatle izvadi, postaje još bjelja, čišća i posve je netaknuta. Ondje također imaju i, među ostalim presvetim moćima, najpažljivije čuvaju dvije ruke svetoga Vlaha. Na jednoj od njih, čudesne li stvari, jasno se opaža svježna rana od željeznog grebena za vunu, rekao bi da je jučer zadana.

Iznad ove kapele sazidani su drugi, viši svodovi gotovo do nižeg krova hrama. U tom su hramu i orgulje, koje o blagdanima na misi i večernji svira jedan koji je za tu svrhu plaćen. Ondje je i srebrni lik Gospodina našega Isusa Krista raspetog na križu u prirodnoj veličini, a bočno od njega nalaze se pozlačeni srebrni likovi, s jedne strane svetog Ivana, a s druge majke Gospodinove. Sada nema sakristije, umjesto sakristije koriste mjesto iza oltara, no, ona za kratko vrijeme treba biti izgrađena, po odredbi kanonika i prokuratora. Osim glavnoga oltara, do kojega se uspinju tri stube – tri kamene i jedna drvena, u crkvi ima još pet drugih oltara, na kojima svećenici i kapelani dnevno slave nekoliko misa. Zbog svega toga mogao bih reći da je ova glavna i metropolitanska crkva najodličnija i najljepša. [...]

Prema: Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika* (predgovor, transkripcija i prijevod: Zdenka Janeković-Römer), Zagreb, 2004., 49–50.

Opis katedrale u putopisu milanskog kanonika Pietra Casole (1494.)

Katedrala, po imenu Naša Gospa malena je za nadbiskupsku crkvu, premda je dosta lijepa; izvana je ljepša nego iznutra; izvana je od bijelog kamena, poput mramora. Izvana ima lijepi hodnik načinjen s lijepim stupićima, kojim se može ići izvana uokolo crkve; može se također ići i iznutra i ide se sve do mjesta za žene, nad bočnim brodovima te crkve. Crkva je malenog svetišta: ima

jedan lijepi poliptih, načinjen na naš način, od srebra, ukrašen s više kipova. Drugo nešto svečano nisam vidio u toj crkvi.

Viaggio di Pietro Casola a Gerusalemme, tratto dall'autografo esistente nella Biblioteca Trivulzio, prir. Giulio Porro-Lambertenghi, Milano, 1855., 28.

Opis katedrale u putopisu Julesa Bordiera, podanika francuskog poslanika baruna de Salignaca (1605.)

Prva crkva u kojoj smo bili bila je Sv. Vlaho (!), crkva katedralna i zaštitnika grada kojeg štuju i časte kao Mlečani sv. Marka. U toj smo crkvi poslušali misu, a poslije toga svećenstvo se pripremi sa trojicom prokuratora crkve, svećenici odjeveni u tunike svaki sa zapaljenom svijećom, a i mi svi, da vidimo moći i sveta tijela kojih je u Dubrovniku toliko da nadmašuje sva druga mjesta kršćanskog svijeta. I odveli su nas na visoku galeriju koja okružuje svetište crkve u kojoj je nešto poput kapele, gdje su dvije velike škrinje duljine između šest i sedam, a visine od četiri stope, u kojima je čudesno mnoštvo relikvija koje su pokazane gospodinu poslaniku i njegovim ljudima, s ceremonijom koja odgovara takvom pobožnom obredu, uz pjevanje himni i napjeva svakom od relikvijara koji bijaše pokazan. Prvi je od njih slika duljine nekih dvije i pol stope, na kojoj je po naravi prikazan lik svete Djevice Marije, za koju kažu da ga je naslikao sv. Luka, a koja je uistinu vrlo dojmljiva po svojem dostojanstvu i drevnosti. Vidjeli smo također pelenicu ili tkaninu u koju je Spasitelj bio položen poslije rođenja, koju su mu bili darovali pastiri koji su mu se poklonili u Betlehemu, a koja je skoro sasvim cijela. Pokazali su nam također jednu glavu

od pozlaćenog srebra s tri otvora na vrhu kroz koje se mogu vidjeti i dotaknuti kosti glavâ Abrahama, Izaka i Jakova, koja je jedan od najljepših relikvijara koji se mogu vidjeti u kršćanskom svijetu. Poslije toga pokazali su nam glavu sv. Šimuna proroka, optočenu pozlaćenim srebrom. Također su nam pokazali veći broj kostiju nevine dječice koju je Herod dao pogubiti u Betlehemu, s rukom sv. Ivana Krstitelja; jer te su dvije velike škrinje prepune svetih relikvijara donesenih odasvud s Levanta, kada su Turci zauzimali kršćanske zemlje Istoka.

Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut-Biron, baron de Salignac, 1605 à 1610. Voyage à Constantinople, séjour en Turquie. Relation inédite, précédée de la vie du baron de Salignac, par le comte Théodore de Gontaut-Biron, Paris et Auch, 1888., 23–24.

(†1465.), koji su u znak zahvalnosti za nadu koju im je u vremenu posvemašnje krize donio taj prerano umrli prelat dale načiniti dubrovačke vlasti.¹¹¹ Rinaldo Graziani (†1529.), dubrovački nadbiskup od 1510. do 1520. godine, naručio je 1516. (do danas sačuvani) srebrni ophodni križ na kojem je urezano njegovo ime i koji se pred nadbiskupima nosio u procesijama, a katedrali je ostavio i svoje skupocjene insignije – mitru i rukavice.¹¹²

Od spominjanog Andrije iz Lucce (†1158.), romanička je katedrala bila i posljednje počivalište većine nadbiskupa koje je na toj časti u Dubrovniku zatekla smrt. O tome svjedoče šesnaestostoljetne pisane predaje u kojima su se, osim Andrijina, sačuvali i prijepisi epitafa u stihovima još trojice nadbiskupâ – Tribuna (†1188.), Leonarda (†1217.) i Salvija (†1279.).¹¹³ Za Leonarda je, k tome, zabilježeno da mu je grobnica (kao i Andrijina) bila u vanjskom zidu,¹¹⁴ za Tribuna da je pokopan *appreso allo altare delle porte*,¹¹⁵ dakle, vjerojatno, kod oltara Gospe od Porata, a za Salvijevu grobnicu da se nalazila »nad Tribunovim mauzolejem«. ¹¹⁶ Nadbiskupi su u kasnijim stoljećima pokapani u zajedničkoj grobnici koja se – kako doznajemo iz vijesti o pogrebu nadbiskupa Crisostoma Calvina (†1575.) – nalazila *ante aram Deiparae Virginis*,¹¹⁷ što zacijelo također znači kod oltara Gospe od Porata.

Za katedralu su se stoljećima kontinuirano nabavljale ili u nju prenosile svetačke moći, naručivalo i uljepšavalo skupocjeno liturgijsko ruho,¹¹⁸ a interijer se postupno ukrašavao i obnavljao zidnim oslicima i novim skupocjenim poliptisima. O svemu tome, osim arhivskih dokumenata, svjedoče i zavidljivi opisi očevidaca; hodočasnicima, poslanicima i drugim putnicima koji su dolazili u Dubrovnik katedrala i, posebice, njezine relikvije bile su najvažnija, najčešće prva postaja obilaska grada.¹¹⁹ U svojim putnim uspomename neki od njih zabilježili su i iznimno dragocjene podatke o arhitektonskom i liturgijskom ustrojstvu zdanja – primjerice milanski kanonik Pietro Casola, koji je Dubrovnik posjetio na putu u Svetu zemlju 1494. godine,¹²⁰ ili Jules Bordier, podanik francuskog poslanika baruna de Salignaca, koji će u svojem putopisu početkom 17. stoljeća ustvrditi da brojem relikvija i svetačkih tijela Dubrovnik nadmašuje sva mjesta kršćanskoga svijeta.¹²¹ Francuski putnik Quiclet koji se u gradu zatekao na dan Feste sv. Vlaha 1658. godine zapisao je da relikvija ima više no što je u gradu svećenika koji ih u procesijama nose, te da sve zacijelo ne bi stale ni u malo veću barku.¹²²

Moćnik s relikvijama spominje se i u najdetaljnijem tekstualnom opisu katedrale, u latinskim jezikom napisanoj humanističkoj *pohvali* Gradu, autora Filipa de Diversisa, Toskanca iz Lucce koji je u Dubrovniku od 1434. do 1444. službovao kao upravitelj škole.¹²³ U poglavlju posvećenom »majci i glavi svih crkava grada Dubrovnika i njegove okolice« Diversis zapisuje da se u njoj, nad jednim od svodova nad bočnim brodovima, nalazi »ne toliko lijepa koliko sveta« kapela u kojoj se čuvaju relikvije.

Podrobnije podatke o mjestu Moćnika unutar prvostolne crkve – na istočnom dijelu galerije nad sjevernim bočnim brodom – sadržava dokument iz 1440., iste godine kada nastaje i Diversisovo djelo. O sigurnosti svetih moći i *pòklada* (dragocjenosti) u Moćniku tada je, naime, raspravljalo Vijeće umoljenih, zaključivši da se za sva vrata koja su vodila prema njemu načine nove vratnice od masivnog drva s metalnim okovima, dobrim bravama ili zasunima te da se na prozore Moćnika postave ili, ondje gdje su već postojale, načine dvostruke metalne rešetke.¹²⁴ U toj je prigodi (u tekstu odluke Vijeća) zasebno opisan svaki od tih otvora, a samim time naznačeni i svi smjerovi kojima je bilo moguće pristupiti Moćniku. Na galerije nad bočnim brodovima crkve uspinjalo se dvama spiralnim stubištima (*due schale tonde, chome se va vuso alle volte*), zacijelo prislonjenima uz vanjske zidove, jer se spominju prozori u njihovim gornjim dijelovima (*doe fenestre che sono al capo delle schale*

suso alle volte). Iz unutarnjih su galerija prema vanjskima (*volte di collonelle di fuori*) vodila dvojna vrata. Za jedna, na strani nadbiskupove kuće (južno), naređeno je da se zazidaju, a za druga, na strani Place (sjeverno), navodi se da se nalaze tik uz Moćnik (*apresso la capella di reliquie*). Moćnik je imao dva ostakljena, visoko položena prozora (*due fenestre ... in la detta capella di ladi della piazza invitriade et sono ad alto*), dakako na vanjskom, sjevernom zidu, i još dva na zidu prema svetištu; za potonje se kaže da gledaju prema raspelu (*le due [fenestre] ... che guardano verso lo crucifisso*), koje je – kako saznajemo i iz drugih izvora – visjelo nad glavnim oltarom prvostolnice. Na samom ulazu u Moćnik naređeno je da se načine dvostruka dvokrilna vrata od masivnog drva sa željeznim okovima, a vanjske su vratnice, k tome, trebale imati oplatu od željeznih ploča. Pokraj tih vrata (kojima se u Moćnik ulazilo iz prostora unutarnje galerije) bila su još dva prozora.

Činjenica da se u kontekstu sigurnosti Moćnika (koji se nalazio nad sjevernim bočnim brodom) spominju i vrata koja su (iz galerije nad južnim bočnim brodom) vodila na vanjsku galeriju na južnom pročelju, potvrđuje vijesti iz literarnih izvora o tome da se (vanjskim) galerijama moglo obilaziti uokolo crkve.¹²⁵ »Lijepi hodnici sa stupićima« o kojima pišu Diversis i Casola zacijelo su, dakle, vodili i duž apsidalnog dijela crkve.¹²⁶

Druga četvrtina 15. stoljeća vrijeme je opsežnih i skupocjenih, kvalitetom projekta i izvedbe nedvojbeno vrhunskih zahvata na katedrali. O tome govore brojni arhivski podatci, ponajprije oni u kojima se kao autor naručenih djela bilježi Diversisov suvremenik Petar Martinov iz Milana, donositelj renesansnog stila u skulpturi i tvorac najistaknutijega individualnog kiparskog opusa u dugostoljetnoj dubrovačkoj povijesti.

Godine 1432. Petar Martinov dovršio je za katedralu klesani vijenac (*charlande*) s kipovima, po svemu sudeći završni reljefni vijenac korske pregrade,¹²⁷ masivne kamene konstrukcije koja je prostor svetišta odjeljivala od zapadnoga, laicima namijenjenog dijela crkve. Korsku pregradu katedrale u svojem opisu spominje, ali ne i pobliže opisuje, Filip de Diversis.¹²⁸ Ugovor o narudžbi samog vijenca, koji je zacijelo sadržavao i pojedinosti o njegovom izgledu, na žalost, nije sačuvan, ali se podatak o tom poslu, ujedno i prvomu zabilježenom većem Petrovu radu u Dubrovniku, pronašao u ugovoru kojim mu se dubrovački slikar Ivan Ugrinović obvezao da će prema njegovim uputama nanijeti pozlatu na vijenac i na kipove.¹²⁹ Iznos plaćen slikaru pokazuje da je posrijedi bila velika i zahtjevna kiparska narudžba.

Korska pregrada katedrale, koju će okruniti Petrov vijenac, navodi se desetljeće prije toga kao predložak za korsku pregradu u crkvi sv. Vlaha, koju je između 1423. i 1425. godine isklesao i postavio majstor Bonino iz Milana.¹³⁰ Za razliku od Boninova djela u drugoj najvažnijoj gradskoj crkvi, monumentalna kamena konstrukcija u katedrali nije doživjela dolazak apostolskog vizitatora Giovannija Francesca Sormana 1573. godine. U crkvi sv. Vlaha Sormano bilježi kor »dosta star načinjen od mramora« (*marmoribus confectus satis vetuste*), a u katedrali tek drveni kor »stare izradbe s malim vratima u prednjem dijelu« (*antique fabricae lignae, et in parte anteriori ianuam parvam*).¹³¹

Najvažnija građevinska intervencija na katedrali poslije završetka njezine gradnje nedvojbeno je dogradnja sakristije u petom desetljeću 15. stoljeća. Nasuprot spominjanju, stotinjak godina staroj zamisli da se sakristija gradi uz južni bok katedrale, odlučeno je da se prigradnja podigne uz najistočnije polje sjevernoga bočnog pročelja, na mjestu na kojem se dotad, pod jednim od lukova koji su nosili vanjsku galeriju, nalazio lik sv. Kristofora. Gradnji su prethodile temeljite pripreme; Diversis je 1440. godine zapisao da crkva nema sakristiju i da se za tu svrhu koristi prostor iza glavnog oltara, ali da će za kratko vrijeme sakristija po naredbi kanonika i prokuratora biti izgrađena.¹³² Ugovor o gradnji

sklopljen je 1442. s Petrom Martinovim, koji je zacijelo bio i autor projekta.¹³³ Sakristija je koncipirana kao samostojeća konstrukcija, zbog razlike u visini između plohe trga oko katedrale i razine poda u svetištu, oslonjena na četiri stupa visine 5 lakata (oko 2,5 m). Širina joj je bila određena razmakom između ugaonog i prvoga susjednog pilastra na istočnom dijelu sjevernog pročelja, u prostor je bila istaknuta 7 lakata (nešto više od 3,5 m), a visinom je dosegala do visine luka koji je nosio vanjsku galeriju sjevernog pročelja. Smještena uz samo svetište i okrenuta prema Kneževu dvoru i Placi, izvana je bila ukrašena bogatom klesanom dekoracijom s vegetabilnim ornamentima i većim brojem svetačkih kipova, a tri zabatno zaključene vanjske plohe bile su rastvorene s dvije bifore i tri okula. Ugovorom je predviđena izvedba dvaju križnih svodova; na prvom, oslonjenom na stupove, počivala je podnica sakristije, a drugim je bila nadsvođena njezina unutrašnjost. Sakristija je pokrivena ravnim krovom od opeka, a u ugovoru se spominju i četiri zoomorfna izljevka za vodu (*babuyni*),¹³⁴ dimenzijama jednakih onima koji su se nalazili na crkvi. S prostorom svetišta sakristija je spojena otvorom vrata probijenim u bočnom zidu, a zbog razlike u razinama predviđeno je da se kod vrata (u unutrašnjosti) izvede i nekoliko stuba. Gradnja je trajala više od dvije godine; Petar Martinov za svoj je rad – neprijeporno najvažnije od svih djela koje je ostvario tijekom dvadesetogodišnjeg boravka u Dubrovniku – u cijelosti isplaćen početkom 1445. godine. Na žalost, osim gotičkih baza para stupova uz pilastre pročelja, u arheološkim istraživanjima osamdesetih godina 20. stoljeća nikakvi drugi ostatci sakristije nisu pronađeni. Zacijelo je bila građena u mješovitom gotičko-renesansnom stilu, oblikovanjem pomno usklađena s katedralom, ali i s obližnjim Kneževim dvorom.¹³⁵

Nad glavnim oltarom katedrale nalazio se, kako bilježi Filip de Diversis, i »lijep ciborij na četiri stupa«,¹³⁶ koji će 1573. godine spomenuti i vizitator Sormano, uz napomenu da su mu stupovi, kako kažu, od kamena serpentina i da je ukrašen raznim klesanim ukrasima.¹³⁷ Po uzoru na taj ciborij (*ala forma et guisa delo tabernaculo de Santa Maria*) godine 1450. od Petra Martinova naručena je izrada ciborija u crkvi sv. Vlaha – »sa stupićima i kipovima apostola na bočnim stranicama« (*cum le colonelle et apostoli ali lati delo altar*).¹³⁸

Sa samog kraja 15. stoljeća potječe još jedan podatak o popravku katedrale: 1498. godine od dubrovačkog kipara Leonarda Petrovića, koji je desetak godina prije načinio monumentalno svetojhranište iza glavnog oltara,¹³⁹ naručeno je da iskleše dva nova stupa.¹⁴⁰

Godine 1515. u Vijeću umoljenih odlučeno je da se poprave stupovi i pilastri prvostolne crkve, za koje se tvrdi da su trošni i da predstavljaju opasnost, a prokuratoru su ubuduće ovlašteni da o trošku crkvinarstva poduzmu sve potrebne popravke, kako u unutrašnjosti tako i na vanjštini.¹⁴¹ Pet godina kasnije, u svibnju 1520., građevina je pretrpjela velike štete u jednom od najtežih potresa u dubrovačkoj povijesti. Prema izvješćima u dubrovačkim ljetopisima, bila je oštećena više od ostalih gradskih crkava, a jedan je čovjek u njoj i poginuo.¹⁴² U rujnu iste godine prokuratoru su potpisali ugovor s Bartolommeom del Mestroom, talijanskim graditeljem koji je došao iz Šibenika. Bartolommeo se obvezao da će raditi na katedrali, ali njegov je boravak u Dubrovniku trajao tek tri mjeseca.¹⁴³

Posljednji podatak o nekom namjeravanom zahvatu u romaničkoj katedrali potječe s početka 17. stoljeća. Godine 1607. Vijeće umoljenih zaključilo je da se pristupi gradnji novog Moćnika, tj. prostorije u kojoj su se čuvale relikvije (o čemu je odluka donesena već ranije), i to na mjestu na kojem se Moćnik i dotad nalazio,¹⁴⁴ na galeriji nad južnim bočnim brodom katedrale. Zadaća je povjerena prokuratorima, no o tome je li taj naum proveden u djelo nisu sačuvane vijesti. Odgovor na to pitanje, a zacijelo i druge obavijesti o katedralnom zdanju u njegovim poznim stoljećima, jamačno će pružiti sustavnija proučavanja građe u bogatim arhivskim fondovima Dubrovačke Republike i njezine nadbiskupije.

Katedralni sklop i urbanistički ambijent

U doba gradnje romaničke katedrale pred njezinim je glavnim pročeljem još uvijek stajala četverolisna memorija okružena nadzemnim grobnicama; taj prostor, ispod današnje Bunićeve poljane, sa zapadne je strane bio omeđen zidom uz koji su se s vanjske strane prislonile kuće uglednoga vlasteoskog roda Volcassio. I na suprotnoj strani građevine, uz apsidu, u 13. su se stoljeću, kako se čini, također na otvorenom prostoru, nalazile nadzemne grobnice; u jednom notarskom spisu iz 1282. godine bilježi se *monumentum ad curvam ecclesie maioris sancte Marie*.¹⁴⁵ U neposrednoj blizini, nasuprot južnom pročelju prvostolne crkve, bile su Nadbiskupska palača i kanonička kuća.

Od trećeg desetljeća 14. stoljeća zabilježena su kontinuirana nastojanja da se neposredan okoliš katedrale uredi i urbanistički sistematizira, ponajprije rušenjem kuća koje su zaklanjale pogled na njezina pročelja. Prva takva akcija, godine 1322.,¹⁴⁶ imala je za cilj stvaranje trga pred katedralom; izraz *platea ante ecclesiam* mogao se odnositi na prostor pred njezinim zapadnim, ali i sjevernim pročeljem, okrenutim prema Placi. Neposredno prije gradnje zvonika-krstionice, 1325. godine, na njegovom je mjestu također srušeno nekoliko drvenih kuća. Projekt je, dakako, predviđao i razgradnju zida pred zapadnim pročeljem, posljednjeg ostatka kasnoantičke fortifikacije, i rušenje kamenih kuća prislonjenih uz njegovo zapadno lice, no čini se da su četverolisna memorija, najstarije kultno zdanje katedralnog sklopa, i grobnice koje su je okruživale opstale. Groblje uokolo katedrale spominje se, naime, još u drugoj polovini 16. stoljeća; prema zapisniku vizitacije iz 1573. preko njega su vodile javne ulice, a zabilježeno je da su, uz nekoliko nadgrobničkih spomenika izvan katedrale, grobnice većinom bile ugrađene u vanjske zidove zdanja.¹⁴⁷ Godine 1360. naređeno je da se poploče središnji gradski prostori; posao je trebao biti započet kod Vrata Pustijerne, nastavljen uokolo katedrale i potom dalje, Komunalnim trgovom prema Placi, sve do Pila.¹⁴⁸

Prigoda za definitivnu urbanističku sistematizaciju prostora najužeg središta grada i okolice katedrale pojavila se poslije potresa 1520. godine; da bi se stvorio veći i prostraniji trg te otvorio pogled na katedralu i sakristiju (*pro destruendo et faciendo ibi campum magis spatiosum ut aperiatur prospectus ecclesie cathedralis et sacristie*),¹⁴⁹ tada se otkupljuje i daje srušiti jedna kuća u vlasništvu redovnica Sv. Marije od Kaštela.¹⁵⁰ Zahvatom je obuhvaćeno i gusto izgrađeno urbano tkivo nasuprot Kneževu dvoru i Vijećnici; uklanjanje cijelih kuća ili njihovih vanjskih stubišta imalo je za cilj proširivanje ulice i stvaranje doličnijeg prilaza katedrali (*faciendo ipsam viam planam et expeditam per transitum ad ecclesiam Sanctae Mariae Maioris*).¹⁵¹

Stara katedrala i Grad

Srednjovjekovna dubrovačka katedrala nedvojbena je bila prvi od velikih spomenika romaničke sakralne arhitekture u urbanim središtima na istočnojadranskoj obali. U njezinoj se prostornoj koncepciji očitivalo nasljedovanje osnovnog oblika građevine koja joj je prethodila, a u izvedbi su zacijelo bile primjetne sličnosti sa zreloromaničkim spomenicima na susjednoj obali Jadrana. Prema riječima istraživača katedrale, »specifičan središnji

smještaj kupole bizantske katedrale u Dubrovniku riješio je zagonetku izvora istog takvog izuzetnog smještaja kupola na bazilikama romaničkih katedrala Dubrovnika i Kotora«. ¹⁵² Od poveznica s drugim dalmatinskim katedralama, upozoreno je na mogućnost da je dubrovačka propovjedaonica iz 13. stoljeća, čiji su fragmenti pronađeni u arheološkim istraživanjima, radionički povezana sa sačuvanom propovjedaonicom trogirske katedrale, kao i na to da je inovativnom koncepcijom sakristije katedrale, djela Petra Martinova iz četrdesetih godina 15. stoljeća, afirmirana zamisao aneksa na stupovima, koju će sakristijom šibenske katedrale nepuno desetljeće nakon toga ponoviti Juraj Dalmatinac.

U srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi na širem prostoru dubrovačka je prvostolnica prisutna kao svojevrsni arhetip; njezina će arhitektonska i oblikovna obilježja pronaći svoje odjeke na cijelom nizu manjih građevina, kako na teritoriju dubrovačke komune/dijeceze tako i u kontinentalnom zaleđu. Najvažnija je od njih crkva sv. Vlaha u Dubrovniku, građena u drugoj polovini 14. stoljeća na spoju Place i Komunalnog trga. ¹⁵³ Premda znatno manjih dimenzija, crkva gradskog zaštitnika bila je također trobrodna jednoapsidalna bazilikalna građevina bez transepta, a netom dovršena katedrala bila joj je, kako svjedoče dokumenti i slikovni izvori, umnogome uzor. Nakon nekoliko desetljeća gradnje, 1389. godine, i izrijekom je odlučeno da se crkva sv. Vlaha završi »poput crkve sv. Marije«; 1393. njezin je krov također pokriven olovnim pločama, a njezina korska pregrada, početkom dvadesetih godina 15. stoljeća, i ciborij, sredinom 15. stoljeća, zamišljeni su i izvedeni po uzoru na korsku pregradu i ciborij katedrale.

Dojam oblikovne, duhovne i fizičke bliskosti, stanovite komplementarnosti između dvaju reprezentativnih zdanja, podignutih na najistaknutijim položajima u prostoru grada, možda najbolje prenosi njihov prikaz na veduti Dubrovnika s početka 16. stoljeća, djelu slikara Nikole Božidarevića.

Podizanje romaničke katedrale zacijelo je, uz gradnju zidina, najveći, najdugotrajniji i najzahtjevniji graditeljski pothvat u povijesti srednjovjekovnog Dubrovnika. Usporedba s fortifikacijama možda se ne doima doličnom, ali katedralni sklop i sklop gradskih zidina prvi su atributi i – kao najstariji temeljni simboli komune – njezini najvažniji znakovi u prostoru.

Katedrala, dakako, nije bila samo matična crkva Dubrovačke metropolije; ona je matična crkva dubrovačke komune/Republike. Njezin vjerski značaj nije, stoga, moguće odvojiti od njezine uloge u segmentima života urbane zajednice koje se danas običava nazivati svjetovnima. Kao najvažnija javna građevina, katedrala je od svojih početaka ishodište i glavna pozornica društvenih rituala, čiji legitimitet upravo proizlazi iz činjenice da su oni istodobno i vjerski i svjetovni događaji. U 13. stoljeću s njezine se propovjedaonice izriču presude kako u crkvenim tako i u svjetovnim stvarima, ¹⁵⁴ a »pred muškarcima i ženama« (*in conspectu virorum et mulierum in maiori ecclesia sancte Marie*) i svečano proglašavaju zakoni. ¹⁵⁵ Nastupajući na svoju dužnost, u katedrali pod stijegom sv. Vlaha svečano prisežu gradski knezovi, a ondje će se još početkom 14. stoljeća, u posebnim okolnostima, sastajati i Veliko vijeće. ¹⁵⁶ Sve do travnja 1667. godine, kada je s velikim potresom nastupila »Prva smrt Dubrovnika«, u staroj prvostolnoj crkvi odvijaju se najvažnije i najsvečanije etape protokola svih državnih ceremonija i proslavâ svih državnih blagdana. ¹⁵⁷ Pokušaji da u njima razlučimo svjetovne i crkvene sastavnice, epitomizirane u naslovu rasprave »Crkva i država u Dubrovačkoj Republici« zaslužnoga dubrovačkog povjesničara Kosta Vojnovića, zapravo će nas udaljiti od spoznavanja biti uloge katedrale u životu grada. Od izgradnje pojedinih institucija i službi do izgradnje urbanističko-arhitektonskog okvira gradskog života, katedrala i grad bili su jedno. Njezini će rizničari po-

stati komunalnim, potom državnim rizničarima, zadržavajući naslov rizničara Sv. Marije Velike; njezini će prokurator i birati graditelje koji će, uz naslov protomagistara katedrale, ponijeti i naslov općinskih protomagistara. Grad je gradio svoju katedralu, a njezini su graditelji taj isti grad, u počecima ispunjen drvenim kućama, postupno pretvarali u monumentalan kameni ambijent.

Katedrala je, na posljetku, živa sudionica dubrovačke svakidašnjice, štoviše, prožeta tom istom svakidašnjicom: mjesto molitve, sabranosti i duboke pobožnosti, ali i bujnoga gradskog života, daleko bujnijega nego što bismo danas mogli pretpostaviti. O tome da je crkva Gospe Velike, među inim, bila i pozornica najrazličitijih oblika dubrovačke društvenosti svjedoče mnoge odluke dubrovačkih vlasti o »kućnom redu« unutar prvostolnice, javno oglašavane izvikivanjem i često osnaživane zapisivanjem u knjige zakona. Primjerice, 1306. godine izričito je zabranjeno kockanje te prodavanje dinja i drugih vrsta voća u katedrali.¹⁵⁸ Zabrana kockanja ponavlja se 1312. godine,¹⁵⁹ a 1425. godine strogo se zabranjuje pjevanje »ispraznih« pjesama, plesanje i vođenje kola, kako u donjim dijelovima tako i na galerijama bočnih brodova,¹⁶⁰ što navodi na pomisao o dobrim akustičnim svojstvima interijera.

Romanička katedrala, nadbiskupska crkva, crkva prvostolnog kaptola i matica svih crkava Metropolitije bila je najvažniji i najdugovječniji spomenik dubrovačke komune. Više od pola tisućljeća komuna/Republika i njezina srednjovjekovna katedrala živjet će zajedno, sve do potresa 1667. godine. Republika će tada još jednom uprijeti sve raspoložive snage i sredstva da joj do 1713. podigne dostojnu nasljednicu – današnju stolnu crkvu.

Bilješke

¹ Najstarije od tih djela, *Li Annali della nobilissima republica di Ragusa*, anonimnog autora, tiskom objavljeno u: NODILO, N. (1883. b), 1–163, nije starije od sredine 15. stoljeća; vidjeti: NODILO, N. (1883. a), 100–101. U tom radu Nodilo je dao i okvirnu valorizaciju te skupine spisa i ocjenu vjerodostojnosti podataka koje sadržavaju, poglavito kada je riječ o starijim povijesnim razdobljima. U novije se doba s njegovim stajalištima suglasio Vinko Foretić; vidjeti: FORETIĆ, V. (1988.), 11. Za dataciju dubrovačkih kronika i anala, prema rezultatima novijih istraživanja vidjeti: VEKARIĆ, N. (2011.), 13.

² SKURLA, S. (1868.), 142–143; MATTEI, G. M., Zibaldone, III, 9; KÖRBLER, G. (1915.), 310, pismo 197; BERITIĆ, L. (1956.), 18, 59. To mišljenje danas zastupa Željko Peković; vidjeti: PEKOVIĆ, Ž. (2010.).

³ Serafino Razzi, *Narrazioni o vero storia degli arcivescovi di Ragusa*, u: KRASIĆ, S. – RAZZI, S. (1999.), 112–116; CERVA, S. M. (2008.), 427.

⁴ Mileciji su stihovi u fragmentima sačuvani u *Analima* dubrovačkog povjesničara 16. stoljeća Nikše Ranjine (*Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*), tiskom objavljenima u: NODILO, N. (1883. b), 208. U samostalnoj ih je publikaciji priredio Ante Konstantin Matas; vidjeti: MATAS, A. K. (1882.). O značenju Milecija i vremenu nastanka djela vidjeti: KATIČIĆ, R. (1988.), 14–15.

⁵ NODILO, N. (1883. b), 208.

⁶ (...) *fundamenta (...) non tamen extractae jam pridem aedis area immutata, sed tantum amplificata et novae elegantioresque, veteri Mariana aedi substructiones adjectae, ut templum novum plane a fundamentis excitatum videretur*. Izvod iz Cervina rukopisa *Sacra metropolis Ragusina*, str. 250, donosi MATAS, A. K. (1882.), 60.

⁷ STOŠIĆ, J. (1989.), 327–328.

⁸ Isto; STOŠIĆ, J. (1988.).

⁹ MIRNIK, I. (1996.); MIRNIK, I. (1997.); ŽILE, I. (2001.).

¹⁰ Prikaz i tumačenje nalaza arheoloških istraživanja ispod katedrale i Bunićeve poljane u ovom tekstu zasniva se na tekstovima Josipa Stošića tiskanim u drugoj polovini osamdesetih godina 20. stoljeća: STOŠIĆ, J. (1986.), 241–247; STOŠIĆ, J. (1988.), 15–38; STOŠIĆ, J. (1989.), 326–338.

¹¹ Sjeverno od svetišta je *prothesis* (prostorija za pripremu euharistijskih darova), a južno *diakonikon* (prostorija u kojoj su čuvani: knjige, obredno ruho, darovi vjernika, odnosno crkvena riznica).

¹² ŽILE, I. (2001.), 455–515.

¹³ Isto, 479.

¹⁴ Isto, 479–480.

¹⁵ Broj i sačuvanost ulomaka s natpisima na žalost ne omogućuju smisleniju rekonstrukciju njihovih tekstova.

¹⁶ ŽILE, I. (1988.), 175–188; ŽILE, I. (2010.), 9–14.

¹⁷ Pregled mišljenja vidjeti u: RAPANIĆ, Ž. (1988.), 40–44.

¹⁸ RAPANIĆ, Ž. (1988.), 40–41; STOŠIĆ, J. (1988.).

¹⁹ Prema STOŠIĆ, J. (1988.), 21–22, tek se jedan od desetak fragmenata pronađenih u arheološkom sloju – manji mramorni kapitel s dijelom stupića izvađen iz zida subseleje – mogao donekle povezati s prvotnim zdanjem; vidjeti i: ŽILE, I. (1988.), 184; ŽILE, I. (2001.), 472.

²⁰ MIRNIK, I. (1996.), 170–171.

²¹ STOŠIĆ, J. (1988.), 22.

²² Isto, 24.

²³ STOŠIĆ, J. (1989.), 328.

²⁴ STOŠIĆ, J. (1988.), 24, kao primjer starije višebrodne crkve s kupolom navodi Sv. Stjepana na Otoku u Solinu (prije 976.).

²⁵ STOŠIĆ, J. (1989.), 328.

²⁶ O tome vidjeti tekst Igora Fiskovića u ovoj monografiji.

²⁷ O tri fragmenta stupova od kamena sijenita u dubrovačkoj luci, sekundarno upotrijebljenih kao bitve, vidjeti: NIČETIĆ, A. (2005.), 139–140; NIČETIĆ, A. (2010.), 113–115; o fragmentu stupa s romaničkim reljefom, za koji se drži da je pripadao portalu romaničke stolne crkve, vidjeti: FISKOVIĆ, C. (1954.), 120–122; o fragmentu stupa koji je činio dio oltara barokne katedrale vidjeti: FISKOVIĆ, C. (1959.), 53; o granitnom stupu (dijelu ciborija) kod crkve sv. Spasa vidjeti: NIČETIĆ, A. (2005.), 141–142.

²⁸ Dva su kapitela pronađena 1913. pri razlaganju konstrukcije retabla glavnog oltara barokne katedrale, u kojem su upotrijebljeni kao spolije, a treći u parku Gradac; vidjeti: FISKOVIĆ, C. (1959.), 53–54. Za te kapitelle, prepoznate kao uvoz iz grčkih radionica, u međuvremenu je utvrđena točnija odrednica podrijetla (prokoneške radionice) i uža datacija – između 480. i 540. godine; vidjeti: ŠILJEG, B. (2007.).

²⁹ FISKOVIĆ, C. (1959.), 55.

³⁰ Na tu je mogućnost upozorio Ivica Žile; vidjeti: ŽILE, I. (1988.), 184; ŽILE, I. (2001.), 472.

³¹ RAPANIĆ, Ž. (1988.), 42, 48.

³² Sustavan pregled starijih i novijih antičkih i kasnoantičkih nalaza u povijesnoj jezgri Dubrovnika donosi Antun Ničetić; vidjeti: NIČETIĆ, A. (2005.), 15–131.

³³ O užem arealu grada Dubrovnika kao najvažnijem kasnoantičkom nalazištu južno od Narone vidjeti: FISKOVIĆ, I. (1980.), 244.

³⁴ RAPANIĆ, Ž. (1988.), 48.

³⁵ PAVIĆ, I. (2000.), 205–223.

³⁶ Treba napomenuti da je studija navedena u prethodnoj bilješci tiskana prije objave nalaza fragmenata liturgijskog namještaja i arhitektonske plastike u: ŽILE, I. (2001.).

³⁷ PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 62–69; PEKOVIĆ, Ž. (1998.), 128–136; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 543–544.

³⁸ Vidjeti: RAPANIĆ, Ž. (1988.), 48.

³⁹ O prvok crkvi sv. Vlahu vidjeti: BERITIĆ, L. (1956.), 67.

⁴⁰ PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 64–65; PEKOVIĆ, Ž. (1998.), 130; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 543–544.

⁴¹ FISKOVIĆ, I. (2001.), 430–435.

⁴² ŽILE, I. (2001.), 480. O stilsko-oblikovnim obilježjima, genezi i kronologiji razvoja skulpturalne opreme crkava dubrovačke regije između 9. i 12. stoljeća vidjeti: FISKOVIĆ, I. (2001.), 435–438.

⁴³ JURKOVIĆ, M. (1985.), 197.

⁴⁴ RAPANIĆ, Ž. (1988.), 42.

⁴⁵ Južni potez zida kaštela i ostatci jedne kule otkriveni su devedesetih godina 20. stoljeća u istraživanjima ispod crkve sv. Bartula (sv. Damjana); vidjeti: FISKOVIĆ, I. (1997.), 265–269; ŽILE, I. (1997.), 107–108; ŽILE, I. (2010.), 10–11.

⁴⁶ Na to da prva crkva nije nužno morala biti građena kao episkopalna upozorio je, kako prenosi RAPANIĆ, Ž. (1988.), 41, još 1982. godine Vinko Foretić, postavivši pitanje je li nalaz subseleje i katedre u apsidi dovoljan razlog da se zaključi kako je riječ o katedrali.

⁴⁷ *Annales Ragusini anonymi*, u: NODILO, N. (1883. b), 29.

⁴⁸ Isto, 28; *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*, u: NODILO, N. (1883. b), 212. Anonimovo pisanje preuzima i Serafino Razzi – vidjeti: RAZZI, S. (1903.), 52–54, čije je djelo *La storia di Raugia* tiskom prvi put objavljeno u Lucci, 1595. godine.

⁴⁹ *Croniche di Ragusa. Opera di Giugno Resti senatore di Ragusa*, u: NODILO, N. (1883. c), 66.

⁵⁰ Isto, 66; CERVA, S. M. (2008.), 427.

⁵¹ Podatak o toj vojnoj akciji donosi FERLUGA, J. (1957.), 149.

⁵² SKURLA, S. (1868.), 143; otuda takvu rekonstrukciju slijeda povijesnih zbiljanja kao okvir za tumačenje početaka gradnje katedrale preuzima i Željko Peković, koji drži da je pregradnja zapadnog pročelja bizantske bazilike zapravo bila »djelomična rekonstrukcija« starije građevine poduzeta sredinom 12. stoljeća, da je krajem stoljeća starije zdanje »zbog rata ili potresa« porušeno, da bi potom gradnja romaničke katedrale započela kraljevom donacijom; vidjeti: PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 75–76; PEKOVIĆ, Ž. (1988.), 139–141; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 551.

⁵³ Opsežniju raspravu tomu pitanju posvetio je Josip Lučić; vidjeti: LUČIĆ, J. (1975).

⁵⁴ DIVERSIS, F. (2004.), 146.

⁵⁵ *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*, u: NODILO, N. (1883. b), 214. Predaju o Andrijinim zaslugama za gradnju Sv. Marije Ragnina je zacijelo nastojao uskladiti s vijestima o dolasku engleskog kralja 1192. godine i gradnji katedrale njegovom donacijom, pa je ustvrdio da je u vrijeme nadbiskupa Andrije utemeljena crkva sv. Marije od Kaštela.

⁵⁶ Kronologija gradnje romaničke katedrale u ovom se tekstu, kada to nije posebno naznačeno, zasniva na podacima iz arhivskih, narativnih i slikovnih izvora, koje u svojim, do danas temeljnim studijama, donose Mila Rajković, Cvito Fisković i Lukša Beritić; vidjeti: RAJKOVIĆ, M. (1949.); FISKOVIĆ, C.

(1955.), 23–29; BERITIĆ, L. (1956.); FSKOVIĆ, C. (1966.).

⁵⁷ STOŠIĆ, J. (1988.), 24–30; STOŠIĆ, J. (1989.), 328–329.

⁵⁸ Nosači između glavnog i bočnih brodova, prema Željku Pekoviću, nisu imali kvadratni, nego križni presjek, a cijela je katedrala, u skladu s tim, prema prvotnom projektu bila nadsvođena križnim svodovima; vidjeti: PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 71; PEKOVIĆ, Ž. (1998.), 137–138; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 548–549. Kao jedan od argumenata u prilog toj hipotezi ponudio je tlocrt katedrale na planu grada s početka 17. stoljeća, objavljen u: PRINCIPE, I. (1991.), na kojem su, međutim, križni svodovi ucrtani samo nad bočnim brodovima. Crtež je, dakako, nastao poslije gradnje matroneja, unutarnjih galerija nad prostorom bočnih brodova, pa je moguće da su na njemu prikazani upravo križni svodovi na kojima one počinjavaju.

⁵⁹ Prema rekonstrukciji Željka Pekovića – vidjeti: PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 74; PEKOVIĆ, Ž. (1998.), 138; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 549–550, kupola katedrale imala je znatno manje dimenzije i nalazila se bliže svetištu, to jest iznad drugog traveja od istoka. Slikovni prikazi katedrale, koje tomu navodi kao dokaze, nedvosmisleno pokazuju voluminoznost i položaj kupole – na sredini krova građevine, tek neznatno pomaknutu prema istoku.

⁶⁰ Godine 1367. odlučeno je da se cisterna Sv. Marije ustupi nadbiskupu (*de mutuando domino Archiepiscopo cisternam Sancte Marie*); vidjeti: *Libri reformationum*, IV, 33 (17. ožujka 1367.), a 1411. da se cisterne poprave za držanje pitke vode (*quod gisterne Sancte Marie aptentur sufficienter ad tenendum aquam dulcem*); vidjeti: JEREMIĆ, R. – TADIĆ, J. (1940.), 11 (24. kolovoza 1411.).

⁶¹ Godine 1492. sjeverna cisterna u katedrali dana je na uporabu okolnom stanovništvu, uz uvjet da se voda iz nje ne smije rabiti za pranje (DAD, *Cons. Minus*, 24, f. 159r). Na podatku zahvaljujem Nelli Lonzi.

⁶² Za razliku od Stošića, koji drži da su matroneji u unutrašnjosti konstruirani naknadno, zajedno s vanjskim galerijama – STOŠIĆ, J. (1988.), 26 – Peković pretpostavlja da su i vanjske i unutarnje galerije bile predviđene prvotnim projektom; vidjeti: PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 70–71; PEKOVIĆ, Ž. (1998.), 137–138; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 548–549.

⁶³ Prema mišljenju Josipa Stošića – STOŠIĆ, J. (1988.), 30 – posrijedi su upravo ostatci propovjedanice (*pulpitum*) zabilježene u jednom dokumentu iz 1262. godine – *Codex diplomaticus*, V, 213–214, br. 719.

⁶⁴ DAD, *Acta et diplomata saeculi XII.*, 41, objavljeno u: *Codex diplomaticus – Supplementa*, I, 58–59, br. 18.

⁶⁵ FSKOVIĆ, C. (1961. a); vidjeti i ovdje, u tekstu Igora Fiskovića.

⁶⁶ Prokurator katedrale prvi se put bilježe 1240. godine, kada iz blagajne crkvinarstva (*de yperperis fabrice*) pozajmljuju stanovitu svotu dubrovačkom biskupu za pohod papi; vidjeti: *Codex diplomaticus*, IV, 98–99, br. 92.

⁶⁷ *Statut grada Dubrovnika*, I, 24, 110–113.

⁶⁸ *Codex diplomaticus*, IV, 611–612, br. 528.

⁶⁹ U notarskim aktima 1283. godine; vidjeti: *Spisi dubrovačke kancelarije*, II, 136, 286, 376.

⁷⁰ *Spisi dubrovačke kancelarije*, I, 61.

⁷¹ *Statut grada Dubrovnika*, I, 23–26, 108–115.

⁷² Isto, I, 26–28, 115–117.

⁷³ Isto, I, 26, 114–115.

⁷⁴ LUČIĆ, J. (1979.), 234; *Spisi dubrovačke kancelarije*, IV, 38.

⁷⁵ FSKOVIĆ, C. (1955.), 24. Vita se u dokumentima najčešće bilježi kao Ciprijanov brat (*Vita, frater Čibrani petrarii*).

⁷⁶ *Statut grada Dubrovnika*, I, 13, 148–149.

⁷⁷ *Libri reformationum*, I, 15.

⁷⁸ Isto; zaključak je unesen i u tada aktualan zbornik zakona – *Liber omnium reformationum*, pag. V, cap. XI, 35.

⁷⁹ FSKOVIĆ, C. (1955.), 94–95.

⁸⁰ Isto, 95, bilj. 516.

⁸¹ BERITIĆ, L. (1956.), 71.

⁸² *Libri reformationum*, V, 175.

⁸³ Prokurator i dva dana poslije naručuju veću količinu vapna; vidjeti: DAD, *Div. Canc.*, 8, f. 2r–2v. O obustavi gradnje u prosincu iste godine vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1955.), 24–25, bilj. 161–162.

⁸⁴ STOŠIĆ, J. (1988.), 32.

⁸⁵ BERITIĆ, L. (1956.), 72.

⁸⁶ Podrobnije o zvoniku-krstionici katedrale vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1955.), 24–29; BERITIĆ, L. (1956.), 71–72.

⁸⁷ FSKOVIĆ, C. (1955.), 57, sl. 14; VITELLE-SCHI, L. (2002.), 90; *Notizie di Ragusa*, 17–18.

⁸⁸ FSKOVIĆ, C. (1955.), 28.

⁸⁹ Ugovor je objavljen u: FSKOVIĆ, C. (1955.), 28, bilj. 180.

⁹⁰ *Libri reformationum*, I, 141.

⁹¹ FSKOVIĆ, C. (1955.), 29.

⁹² Isto, 28; dokument je objavljen u *Libri reformationum*, IV, 85.

⁹³ *Odluke veća*, II, 173.

⁹⁴ Isto, 572.

⁹⁵ FORETIĆ, V. (1980.), 41, 50–51; LUČIĆ, J. (1973.), 103–107.

⁹⁶ FSKOVIĆ, C. (1954.), 122; FSKOVIĆ, C. (1961. a), 1224; CALÒ MARIANI, M. S. (1984. a), 177, 184; CALÒ MARIANI, M. S. (1984. b), 16–25.

⁹⁷ RAJKOVIĆ, M. (1949.), 121, upućuje na Sv. Nikolu u Bariju i katedralu u Bitontu; KARAMAN, LJ. (1952.), 35; FSKOVIĆ, C. (1961. a), 1222, arкаде na bočnim pročeljima uspoređuje s crkvama San Sepolcro u Barletti i s katedralom u Tranju, a vanjske galerije nad arkadama s katedralom i Sv. Nikolom u Bariju, te katedralom u Bitontu.

⁹⁸ Za pregled i kritiku starijih i novijih stajališta o pitanju apuljskih utjecaja na arhitekturu na južnom dijelu istočnojadranske obale vidjeti: TOMASOVIĆ, M. (2006.), 127–163; za dubrovačku katedralu 132–133; TOMASOVIĆ, M. (2010.), 182–183.

⁹⁹ PEKOVIĆ, Ž. (1994.), 73–74; PEKOVIĆ, Ž. (1988.), 138; PEKOVIĆ, Ž. (2001.), 552.

¹⁰⁰ STOŠIĆ, J. (1988.), 31–32.

¹⁰¹ PAVIĆ, I. (2000.), 211.

¹⁰² Podatak o tome da je prvi protomajstor katedrale bio iz Barija, kako je to, pozivajući se na (rukopisnu) Gundulićevu kroniku, naveo Konstantin Jireček, *Historija Srba* III (prev. J. Radonić), Beograd, 1923., 263, nije nam bilo moguće provjeriti. Cvito Fisković pretpostavio je da se taj navod najvjerojatnije ipak odnosi na Eustazija; vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1955.), 23.

¹⁰³ O tome, uz napomenu da se ni u drugim sačuvanim ulomcima romaničko-gotičkog stila u Dubrovniku ne pokazuje izričiti utjecaj todobnoga mletačkog kiparstva ili arhitektonske skulpture; vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1955.), 95–96.

¹⁰⁴ Isto, 27–28; FSKOVIĆ, C. (1961. a), 1222.

¹⁰⁵ O slikanim vedutama koje se spominju u tekstu vidjeti: GJUJKIĆ-BENDER, V. (2000.), 219–233, s navedenom relevantnom starijom literaturom; o vjerodostojnosti slikovnih prikaza vidjeti i: NIČE-TIĆ, A. (2005.), 151–160.

¹⁰⁶ REŠETAR, M. (1924.), 177–179.

¹⁰⁷ CVETNIĆ, S. (2007.), 73–79, sa starijom literaturom.

¹⁰⁸ PRINCIPE, I. (1991.) 191–202.

¹⁰⁹ Sliku spominje Cvito Fisković; vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1953.), 387, bilj. 4; FSKOVIĆ, C. (1955.), 24–26.

¹¹⁰ Podatak u svojim analima prenosi Nikša Ranjina; vidjeti: NODILO, N. (1883. b), 247, a u rukopisu *Narrazioni o vero storia degli arcivescovi di Raugia* i Serafino Razzi; vidjeti: KRASIĆ, S. – RAZZI, S. (1999.), 125.

¹¹¹ Prema FARLATI, D. (1800.), 173, gdje se donosi izvod iz djela Arcangela Gianija, glasovitog kroničara servitskog reda: *Ragusini cives, qui ejus imaginem in peristylo Cathedralis Ecclesiae ad perpetuam suae probitatis memoriam egregie ponendam curarunt*.

¹¹² FARLATI, D. (1800.), 219: *Basilicae Cathedralis Ragusinae reliquit non leviam sui erga illam memoris beneficique animi monumenta, videlicet Crucem argenteam, quae Archiepiscopo per vias urbis incedenti praeferri solet, & donum ejus esse declarat nomen Raynaldi litteris majusculis insculptum; itemque mitram pretiosam, & chirothecas pontificias*. Razzi je zabilježio da su mitra i rukavice vrijedili 50 dukata i da su još u njegovo doba upotrebljavani u liturgiji; vidjeti i: KRASIĆ, S. – RAZZI, S. (1999.), 132; LUPIS, V. B. (2003. b), 81–84.

¹¹³ Godine smrti uz imena premeta su približne, budući da do danas nije načinjena pouzdana kronotaksa dubrovačkih nadbiskupa 12. i 13. stoljeća; o tome vidjeti zaključak uvodne studije Stjepana Krasića u: KRASIĆ, S. – RAZZI, S. (1999.), 88–95. Prijepisi sva četiri nadbiskupska epitafa sačuvani su u *Analima* Nikše Ranjine; vidjeti: NODILO, N. (1883. b), 214, 215, 218, 219; sa stanovitim ih razlikama (u ortografiji, ali i sadržaju) zapisuje Serafino Razzi; vidjeti: KRASIĆ, S. – RAZZI, S. (1999.), 114–117, a tiskom su (osim Andrijina epitafa) prvi put objavljeni u VI. svesku djela *Illyricum sacrum*; vidjeti: FARLATI, D. (1800.), 83, 91, 114. Prema se ondje izrijekom

kao izvor spominje Razzi, tekstovi epitafa se u detaljima razlikuju od onih u ediciji S. Krasića. Recentno ih je, prema Ranjini, objavila Tamara Gović – vidjeti: GOVIĆ, T. (2004.), 257–259, prihvaćajući i Ranjini-ne očito nepouzdana kronološke odrednice. Razzijevo se čitanje sva četiri epitafa čini boljim, pa ih ovdje po njemu (u Krasićevoj ediciji) i donosimo, uz napomenu da su posljednja dva retka/stiha u Andrijinu epitafu sačuvana samo kod Ranjine.

Epitaf nadbiskupa Andrije iz Lucce (†1158.)

*Irriguus fons, Ecclesiae mons, Aequeus pons,
Fructificans nux, irradians lux, Ad patriam dux,
Archivocatus, pontificatus sede probatus,
Custos labetur, nunc solvetur, laetificetur,
Coelitus Andreas, agni gustans ymeneas.*

Epitaf nadbiskupa Tribuna (†1188.)

*Praesul Tribunus, coelestibus associatus,
Deguit in mundo multa virtute praeclarus.
Astra petit, coelumque subit, ibi quoque locatur,
Nam requies et amoena dies sibi nunc famulatur.*

Epitaf nadbiskupa Leonarda (†1217.)

*Disce, Leone prius, doceat te postea nardus,
Quam vita sanctus fuit antistes Leonardus,
Praevigilans pastor, ne raperet de grege raptor,
Sic leo mores, profudit nardus odores.
Pars manet hac tumba, coeli pars altera turba,
Cum qua non surda nos audiat aure diurna.
Nunc urbs iustorum gaudet nato Venetorum.*

Epitaf nadiskupa Salvija (†1279.)

*Salvius Antistes huius dignissimus Urbis,
Pontificum sydus, speculum sine crimine turbis,
Moribus et vita iustus, iacet hic tumulatus.
Spiritus astra tenet, in Christo glorificatus.*

¹¹⁴ U *Analima* Nikše Ranjine; vidjeti: NODILO, N. (1883. b), 219.

¹¹⁵ Isto, 215.

¹¹⁶ Isto, 218. Podatak o »mauzoleju« kod Razzija izostaje, usporediti: KRASIĆ, S. – RAZZI, S. (1999.), 114–116.

¹¹⁷ FARLATI, D. (1800.), 245.

¹¹⁸ Liturgijsko ruho katedrale intenzivno je obnovljano i naručivano u prva dva desetljeća 16. stoljeća kada, prema arhivskim dokumentima koje donosi Jorjo Tadić, djeluje (zlato)vezilac (*acupictor, recamator*) Antun Hamzić; o tome, s uputama na stariju literaturu, vidjeti i: FSKOVIĆ, C. (1949.), 187, 238, 239; DEMORI STANIČIĆ, Z. (2008.), 76, te tekst Jelene Ivoš u ovoj knjizi.

¹¹⁹ TADIĆ, J. (1939.), *passim*.

¹²⁰ TADIĆ, J. (1939.), 194–195; RAJKOVIĆ, M. (1949.), 116–117. Za Casolin opis dubrovačke prvostolnice vidjeti: CASOLA, P. (1855.), 28.

¹²¹ TADIĆ, J. (1939.), 260–265; RAJKOVIĆ, M. (1949.), 116–117. Za Bordierov opis dubrovačke prvostolnice vidjeti: BORDIER, J. (1888.), 23–24. Kao i neki drugi gosti Dubrovnika – vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1955.), 13, Bordier će za katedralu zabunom zapisati da je posvećena sv. Vlahu.

¹²² TADIĆ, J. (1939.), 270.

¹²³ DIVERSIS, F. (2004.), 47–50, 145–147. Vidjeti i: RAJKOVIĆ, M. (1949.), 116; FSKOVIĆ, I. (1993. b), 30–31.

¹²⁴ DAD, *Cons. Rog.*, 7, f. 206r–v. Na taj dokument u svojem tekstu u ovoj knjizi upućuje Vinicije B. Lupis.

¹²⁵ DIVERSIS, F. (2004.), 146: *Parietes (...) exterius habentes columnulas circum unde facilis est gressus et deambulatio circa templum. (...) Transcendit autem locus iste in modum deambulatorii medium altitudinis murorum*; CASOLA, P. (1855.), 28: *Ha de fora uno bello corridore facto con belle columnelle, per el quale se pò andar in cercho a dic-ta Giesia di fora.*

¹²⁶ RAJKOVIĆ, M. (1949.), 119.

¹²⁷ U obliku *cherlando* isti se termin bilježi u ugovoru kojim se slikar Ivan Ugrinović i rezbar Radoslav Vukčić 1440. godine obvezuju načiniti rezbarenu oslikanu i pozlaćenu drvenu gredu za dominikansku crkvu, po uzoru na onu u franjevačkoj crkvi; vidjeti: TADIĆ, J. (1952.), 109–110, br. 244.

¹²⁸ DIVERSIS, F. (2004.), 146.

¹²⁹ TADIĆ, J. (1952.), 86–87, br. 202; FSKOVIĆ, C. (1988.), 94–95.

¹³⁰ FSKOVIĆ, C. (1947.), 22; NOVAK KLEMENČIĆ, R. (2011.), 70, bilj. 61.

¹³¹ FSKOVIĆ, C. (1969.), 334; FSKOVIĆ, C. (1966.), 75.

¹³² DIVERSIS, F. (2004.), 147.

¹³³ FSKOVIĆ, C. (1988.), 124–126, bilj. 50.

¹³⁴ O generičkom značenju tog termina vidjeti: NOVAK KLEMENČIĆ, R. (2003.), 67, 72.

¹³⁵ FSKOVIĆ, C. (1988.), 126–128.

¹³⁶ DIVERSIS, F. (2004.), 146.

¹³⁷ FSKOVIĆ, C. (1966.), 70.

¹³⁸ FSKOVIĆ, C. (1988.), 130–131, bilj. 55.

¹³⁹ FSKOVIĆ, C. (1947.), 130.

¹⁴⁰ Isto, 131.

¹⁴¹ BERITIĆ, L. (1956.), 71.

¹⁴² *Annales Ragusini anonymi*, u: NODILO, N. (1883. b), 98; *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*, u: NODILO, N. (1883. b), 277.

¹⁴³ FSKOVIĆ, C. (1947.), 143–144.

¹⁴⁴ BERITIĆ, L. (1958.), 27.

¹⁴⁵ *Spisi dubrovačke kancelarije*, II, 190.

¹⁴⁶ *Libri reformationum*, I, 70.

¹⁴⁷ Vidjeti: FSKOVIĆ, C. (1966.), 75.

¹⁴⁸ BERITIĆ, L. (1958.), 26.

¹⁴⁹ DAD, *Cons. Rog.*, 35, f. 236r (16. lipnja 1520.); podatak donosi GAROFALO, E. (2009.), 511.

¹⁵⁰ Za taj je zahvat tražena i dobivena suglasnost pape Lava X.; vidjeti: FARLATI, D. (1800.), 218–219.

¹⁵¹ GAROFALO, E. (2009.), 511.

¹⁵² STOŠIĆ, J. (1989.), 328.

¹⁵³ FSKOVIĆ, C. (1955.), 30–33; BERITIĆ, L. (1956.), 65–66.

¹⁵⁴ *Codex diplomaticus*, V, 213–214, br. 719.

¹⁵⁵ *Codex diplomaticus*, III, 435–438, br. 379.

¹⁵⁶ Povod za sastanak Velikog vijeća u katedrali 1312. godine bila je smrt gradskog kneza; vidjeti: *Libri reformationum*, V, 103.

¹⁵⁷ LONZA, N. (2009.), *passim*.

¹⁵⁸ *Libri reformationum*, I, 4; *Liber omnium reformationum*, pag. II, cap. VII, 19.

¹⁵⁹ *Libri reformationum*, V, 106.

¹⁶⁰ *Liber Viridis*, 149, cap. 194.